พระราชหัตถเลขา

เรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า

และ

พระราชกระแสเรื่องจัดการทหารมณฑลกรุงเทพ ฯ

ในรัชกาลที่ ๕

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศพ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ

เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต

ณ พระเมรุท้องสนามหลวง

พุทธศักราช ๒๔๙๓

David K. Wyatt

พระราชหัตถเลขา
เรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า
และ
พระราชกระแสเรื่องจัดการทหารมณฑลกรุงเทพ ฯ
ในรัชกาลที่ ๕

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศพ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต

ณ พระเมรุท้องสนามหลวง

พุทธศักราช ๒๔๙๓

คำนำ

ในงานพระเมรุ ณ ท้องสนามหลวง พุทธศักราช ๒๔๙๓ สำนักพระราชวังแจ้งพระบัญชา พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนชัยนาทนเรนทร ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ทรงมอบภาระการเลือกและการพิมพ์หนังสือสำหรับพระราชทานแจกเป็นของหลวงในงานพระบรมศพ และพระศพทุกงานมาให้กรมศิลปากรจัดทูลเกล้า ฯ ถวาย ในส่วนงานพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล กรมศิลปากรได้เลือกเรื่องพระประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ จัดพิมพ์ทูลเกล้า ฯ ถวาย ส่วนงานพระศพสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต กรมศิลปากรได้เลือกพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า ในมณฑลนครสวรรค์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ เรื่องหนึ่ง กับพระราชกระแสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องจัดการทหารมณฑลกรุงเทพ ฯ ในรัชกาลที่ ๕ เรื่องหนึ่ง รวม ๒ เรื่อง จัดพิมพ์ทูลเกล้า ฯ ถวายในเล่มเดียวกัน

พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ นั้น ทรงพระราชนิพนธ์เป็นอย่างรายงานพระราชทานมายังที่ประชุมผู้สำเร็จราชการรักษาพระนคร อันมีสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร (คือพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) ทรงเป็นประธาน สำหรับจะได้ประกาศข่าวที่เสด็จประพาสให้มหาชนทราบ การเสด็จประพาสครั้งนั้นนับเป็นครั้งที่ ๓ ในการเสด็จประพาส

หัวเมืองฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ ๕ คือครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ เสด็จโดยรถไฟไปเพียงพระราชวังบางปะอิน แต่นั้นทรงเรือพระที่นั่งเก๋ง เรือกลไฟจูงขึ้นไปตามลำแม่น้ำ จนถึงเมืองฝางเหนือเมืองอุตตรดิตถ์เป็นที่สุดทาง (เสด็จครั้งนั้นมีพระราชหัตถเลขาพิมพ์แล้วนับในหนังสือเรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ เป็นภาคที่ ๕) ครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙ เสด็จโดยเรือยนต์พระที่นั่ง ใช้จักรขึ้นไปจนถึงปากน้ำโพ แต่นั้นทรงเรือแม่ปะเป็นเรือพระที่นั่ง ถ่อขึ้นไปทางลำน้ำปิงจนถึงเมืองกำแพงเพชรเป็นที่สุด (เสด็จครั้งนั้นมีพระราชนิพนธ์เป็นจดหมายเหตุพิมพ์แล้ว เรียกว่า พระราชนิพนธ์เรื่องเสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒ กับมีพระราชหัตถเลขา เป็นรายงานพระราชทานมายังสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ในที่ประชุมผู้สำเร็จราชการรักษาพระนคร อีกส่วนหนึ่ง ยังไม่ได้พิมพ์) ครั้งที่ ๓ (คือที่พิมพ์ในสมุดนี้) เสด็จโดยรถไฟจนถึงเมืองนครสวรรค์ แล้วลงเรือพระที่นั่งล่องลงมาเข้าปากน้ำมะขามเฒ่า ประพาสทางลำน้ำเมืองชัยนาท เมืองสุพรรณบุรี เมืองอ่างทอง และเมืองสิงห์บุรี อนึ่งในการเสด็จประพาสทั้ง ๓ คราวนั้น มีพระราชประสงค์จะพระราชทานสิ่งของให้เป็นที่ระลึกอยู่แก่ตัวราษฎร จึงโปรดให้สร้างเสมาเงินเป็นลายรูปพระจุลมงกุฎกับอักษรย่อพระปรมาภิไธยขึ้น สำหรับพระราชทานแจกเด็กชายหญิงตามหัวเมืองที่เสด็จประพาส ความข้อนี้เป็นที่รู้กันในหมู่ราษฎรตั้งแต่เสด็จประพาสสองคราวก่อน จึงปรากฏในพระราชหัตถ-เลขาเสด็จประพาสคราวนี้ว่า เมื่อเสด็จไปถึงไหนราษฎรก็พากันมาคอยเฝ้ารับพระราชทานแจกเสมาทุกระยะไป

พระราชกระแสเรื่องจัดการทหารมณฑลกรุงเทพ ฯ นั้น ทรงมีถึงผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ พระราชทานกระแสพระราชดำริทรง

แนะนำในความคิดอ่านที่จะจัดการทหารในมณฑลกรุงเทพ ฯ ให้เข้ารูป จนถึงได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารเป็นที่สุด ความยากลำบากของการจัดการทหารในครั้งนั้น สำคัญอยู่ที่จะหาคนมาเป็นทหาร เป็นยากยิ่งกว่าอย่างอื่น ดังปรากฏในลายพระหัตถ์กราบบังคมทูลของผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการที่พิมพ์ในสมุดนี้ แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หรือนัยหนึ่งรัฐบาลในสมัยนั้น ก็ได้จัดจนสำเร็จลุล่วงไป ทั้งนี้ด้วยได้กำลังความอุดหนุนจากบรรดาเจ้านายซึ่งได้ไปทรงศึกษาวิชาการทหาร ณ ทวีปยุโรป กลับมาช่วยทรงรับภาระในตำแหน่งสำคัญ ๆ หลายตำแหน่ง คือ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ทรงรับตำแหน่งเป็นจเรทหารบก (นัยว่าได้ทรงเรียบเรียงพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. ๑๒๔ ด้วยพระองค์เอง) พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงนครชัยศรีสุรเดช แต่ยังดำรงพระยศเป็นพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่น ทรงรับตำแหน่งผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ และสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต แต่ยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมขุน ทรงรับตำแหน่งเสนาธิการ เป็นอาทิ ประกอบกับความร่วมมือในด้านอื่น ๆ โดยพร้อมเพรียง การที่ใหญ่และยากจึงสำเร็จลุล่วงไปได้ อนึ่งเนื่องในการจัดการทหารมณฑลกรุงเทพ ฯ คราวนั้น (พ.ศ. ๒๔๕๐) มีเหตุขัดข้องเกิดขึ้นอย่างหนึ่ง ด้วยกระทรวงนครบาลไม่รับจัดการใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารในมณฑลกรุงเทพฯ เช่นที่กระทรวงมหาดไทยได้จัดสำเร็จมาแล้วหลายมณฑล ด้วยอ้างว่าเป็นการยากเหลือกำลังที่จะจัดได้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้

สับเปลี่ยนตัวเสนาบดีใหม่ ย้ายพระยาสุขุมนัยวินิต (บั้น สุขุม คือ เจ้าพระยายมราช) จากเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ มาเป็นเสนาบดีกระทรวงนครบาล การจึงเรียบร้อยสำเร็จลง

ขอพระราชกุศลที่ทรงบำเพ็ญเป็นส่วนบรมวงศญาติสังคหธรรมนี้ จงสำเร็จแด่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ซึ่งสิ้นพระชนม์ล่วงลับไป ตามควรแก่คติวิสัยในสัมปรายภพ ทุกประการ.

กรมศิลปากร

๑๗ มีนาคม ๒๔๘๓

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์
กรมพระนครสวรรค์วรพินิต

พระราชหัตถเลขา
เรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑

(ฉะบับที่ ๑)

หน้าที่ว่าการมณฑลนครสวรรค์

วันที่ ๑๕ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

ใบบอกแจ้งความมายังมกุฎราชกุมาร ให้ทราบ

ระยะทางที่มาโดยรถไฟได้เห็นว่าน้ำมาก แต่ไม่ใช่มากข้าวล่ม แลเห็นน้ำเปล่าน้อย เต็มไปด้วยข้าวตลอดหนทาง ผักชะวาในทุ่งได้ทำลายลงเสียมากจนโปร่งตา แต่ก็ยังเหลือ จะต้องทำลายต่อไปอีกมาก พิเคราะห์ดูแพและเรือค้าขายในแควใหญ่โรยไปมาก นึกสงสัยว่าจะเปนด้วยรถไฟพิษณุโลกทำให้เมืองนครสวรรค์ไม่เปนท่าสำคัญ เพราะสินค้าขึ้นไปทางรถได้สะดวกกว่า ครั้นถามคนค้าขาย กล่าวคือยายพลอยที่เปนคนชอบกัน บอกว่าไม่เชิงจะร่วงโรยด้วยรถไฟ เปนด้วยราคาเงินบางกอก บรรทุกของลงไปจำหน่ายไม่มีกำไร เวลาเย็นได้มาพักที่แพหน้าที่ว่าการ ตลิ่งน้ำท่วมไปหมดทั้งนั้น เรือพายได้ เวลากลางคืนฝนตกหนัก อากาศเย็น ไม่มียุง

วันพฤหัสบดีที่ ๑๕ เวลาเช้าโมง ๑ ได้ลงเรือครุฑเหิรเห็จขึ้นไปทางแควใหญ่ แล้วไปทางลำน้ำเชียงไกร ลำน้ำนี้ยังกว้างน้ำลึก เรือพายม้าเดินได้ในฤดูแล้งตลอดปี สองข้างเปนป่าไม้กระเบาเปนพื้น มีเรือขึ้นล่องเนือง ๆ บ้านเรือนรายกันไป ได้ผ่านบ้านขทูด ที่จะเปนตำบลที่พวกโรคเรือนอาศัยอยู่ก่อน มีบ้านเรือนหลายหลัง ต่อไปจนถึงตำบลบ้านพะหลวง มีบ้านเรือนมากขึ้นหน่อย อยู่แพกันเปนพื้น ได้

แวะที่วัดพระหลวง วัดนั้นก็อยู่บนแพ มีแพโบสถ์หลัง ๑ แพการเปรียญหลัง ๑ แพกุฎี ๓ หลัง ที่นั่นน้ำลึกกว่าทุกแห่ง เดี๋ยวนี้ถึง ๑๑ ศอก เปนที่ประชุมปลาอาศัยมาก มีปลาเทโพตัวใหญ่ ๆ ในฤดูนี้ แต่เมื่อถึงฤดูปลาขึ้นเหนือ ปลาเทโพขึ้นไปเหนือ ปลาบ้าเข้ามาอยู่แทน เพราะเปนที่พ้นอันตรายไม่มีใครไปทำร้าย มีพระสงฆ์อยู่ ๗ รูป เปนพวกข้างเหนือ ๕ รูป มาแต่กรุงเทพ ฯ ๑ แต่อุโบสถไม่ได้ทำ เพราะไม่มีผู้สวดปาฏิโมกข์ได้ พระสงฆ์ลงไปรวมทำอุโบสถที่วัดปากน้ำในแควใหญ่ วิธีจองกฐินของเขาชอบกล เขียนลงในกระดาษปิดไว้ที่เสาแพการเปรียญว่าผู้นั้นจองกฐินจะทอดกลางเดือน ๑๒ ไตร ๓ บริขารสำรับ ๑ อันดับองค์ละ ๔ บาท ถ้าผู้ใดจะถวายมากกว่านี้ เชิญท่านทอดเถิด ตามัคนายกแก่บอกว่า ทำเช่นนี้ไม่เปนการขัดลาภสงฆ์ มัคนายกผู้นี้คือนายดิศ เปนชาวเมืองอ่างทอง ขึ้นมาตัดฟืนแล้วเลยจอดแพอยู่ที่นี่

การหากินทำปลาเปนพื้นของท้องที่ เหตุด้วยในลำน้ำมีปลาชุม ส่วนผู้อื่นที่ขึ้นมาหากินในที่นี้ตัดฟืนเปนพื้น การตัดฟืนใช้จ้างลูกจ้างลาวเหมาปีละชั่ง กินอยู่เปนของผู้จ้าง แต่ถ้าอยู่ไม่ครบปีไปเสียก่อนไม่ต้องให้อะไรเลย ได้ฟืนเปล่า จึงเปนอันได้ความว่าด้วยเหตุนี้เองเปนเรื่องให้พวกลาวละทิ้งการรับจ้างทำนาที่คลองรังสิต ด้วยเจ้าของนาหรือนายกองนาคิดอ่านโกงพวกลาว ค่าจ้างไม่ได้จ่ายให้เปนเดือน ๆ ต่อครบปีจึงจ่ายชั่ง ๑ ทีเดียว เมื่อทำงานมาได้หลายเดือนจวนสิ้นปีแล้วกวนให้พวกลาวนั้นได้ความลำบากเบื่อหน่ายละทิ้งงานไปเสีย ก็ไม่ต้องให้ค่าจ้าง หรืออีกอย่างหนึ่งถึงกำหนดแล้วก็ผัดไป เมื่อลาวไม่ได้เงินก็ไปไม่ได้ ครั้นเบื่อหน่ายเข้าต้องละทิ้งไป ผู้จ้างก็ยิ่งได้กำไรมากขึ้น ผู้ที่ทำการโดยซื่อตรงเช่นตาดิศ อ้างว่าตัวเปนคนซื่อตรง ว่าพวกลาวเหล่านี้ทำงานแข็งแรง และอยู่ด้วย ๓ ปีจึงกลับไปบ้านครั้งหนึ่ง

อยู่บ้านเดือนเดียวก็กลับมาใหม่ ไม่ยากในการที่จะหาจ้าง ฟื้นชาย ราคาที่ในลำน้ำนั้นพันละ ๗ บาท ๘ บาท ถ้าต้องล่องลงมาส่งข้างนอกขึ้นเป็นพันละ ๑๐ บาท

ได้เรียกลาวมาพูดด้วย ๔ คน มาจากเขมราฐ ๒ คน อุบลคน ๑ ศรีสะเกษคน ๑ ถามได้ความว่า หากินอะไรไม่สู้เป็นลูกจ้างทำทางรถไฟ ได้ถึงเดือนละ ๒๕ บาท ได้เสมอ จึงได้ถามว่าเหตุใดไม่ทำงานทางรถไฟต่อไป บอกว่าได้มากก็จริงแต่มีที่เสียมาก อยู่ด้วยกันมาก ๆ อดเล่นคู่คี่ไม่ได้ เก็บเงินไม่อยู่ ที่หลีกมาหากินเช่นนี้ เมื่อได้เงินคราวเดียวมากก็ได้กลับไปบ้าน เจ้านี้อยู่กันมา ๒ ปีแล้ว ปีหน้าจะไปบ้าน การที่ไปบ้านนั้นชั่วแต่เอาเงินไปให้บิดามารดาบุตรภรรยา ที่จะไปหากินในเมืองลาวไม่ใคร่ได้อะไร ลำบากมาก รับยืนยันว่านายตัดเป็นคนซื่อตรงให้เงินจริง ๆ ฟื้นนั้นโดยมากตัดลงไว้ก่อนน้ำมา เมื่อน้ำมาแล้วจมอยู่ในน้ำต้องดำขนมารอนเป็นขนาดดุ้นฟื้น ถ้าหากว่ารอนหมดในฤดูน้ำ ก็ไปตัดได้ทั้งกำลังน้ำ

เวลาที่ไปนี้มีแต่ลาว ๔ คน กับผู้ใหญ่ ๓ คน นอกนั้นลงไปอยู่ที่วัดเขาบวชนาคซึ่งยังเหลือคนอยู่ เพราะเหตุที่กำลังทำธรรมาสน์จะมีมหาชาติเทศน์ซ้อน แต่ยังมีความปรารถนาเป็นอันมากที่จะเห็นฟ้า และบอกให้อนุโมทนาในเรื่องที่ได้ออกเงินหล่อรูปฟ้า พรรณนาถึงบุญคุณของฟ้าที่มีแก่ราษฎรเป็นอันมาก และการที่ได้ออกเงินหล่อรูปท่านไว้คงจะได้บุญมาก และจะมีความจำเริญแก่ตัว ความปรารถนามีอย่างเดียวแต่จะใคร่เห็นตัวฟ้ากรมหลวงดำรง เห็นบ่นคร่ำครวญนัก จึงชี้ตัวฟ้าให้เป็นที่ชื่นชมยินดีต้องไปหาธูปมาบูชา และรับพาเด็กมารับเสมาคุยเอ็ดว่าดีกว่าพวกที่ลงไปถึงเขาบวชนาค เพราะเหตุที่ตัวมุ่งหมายจะ

ทำบุญกุศลส่งให้น้ำขึ้นมาถึงที่ได้เห็นสมประสงค์ ได้แจกเงินพระและให้เงินสำหรับซื้อไม้ยัดแพต่างหากอีก ๗๐ บาท แล้วล่องกลับลงมาจอดที่หน้าวัดเขาซึ่งราษฎรมาประชุมกันอยู่ที่นั่น น้ำท่วมสะพานหมดไม่มีที่จะยืนต้องจอดเรืออยู่ แต่ราษฎรแข่งเรือกันสนุกสนานมาก การแข่งเรือที่นี้มาแต่เช้า แข่งเรือกันทอดหนึ่งแล้วขึ้นไหว้พระ ทักษิณแล้วกลับลงมาแข่งเรืออีกทอดหนึ่ง ค่อย ๆ โรยกันไปตามบ้านใกล้บ้านไกล พวกที่ทวนน้ำก็ไปก่อน พวกที่ตามน้ำไปทีหลัง ไม่มีเรืออยู่เกินบ่าย ๓ โมง

แม่น้ำเชียงไกรนี้ เป็นทางซึ่งไปขึ้นแม่ยมไปสุโขทัย สวรรคโลกได้ ในพงศาวดารว่าเสด็จไปตีเชียงไกรเชียงกรานคงเป็นทางลำนี้ แต่เมืองจะอยู่แห่งใดถามยังไม่ได้ความ เพราะผู้ที่อยู่ในที่นี้เป็นคนมาจากอื่น ได้ความแต่ว่า ถ้าจะไปบางคลานอำเภอเมืองพิจิตร คงจะถึงในเวลาพลบค่ำ ได้ทำคำสั่งเรื่องที่จะตรวจสอบแม่น้ำเก่า ซึ่งเธอคงจะได้รับฉะบับหนึ่งต่างหาก

เวลาบ่ายได้ขึ้นบกหน้าที่ว่าการ น้ำลดลงไปมากจนเป็นแผ่นดินไปถึงเรือพายหลังที่ว่าการ เพราะเป็นที่ลุ่มลึกมากตัดไปในทุ่งเข้าในเชิงเทินเมือง ในเมืองเป็นที่ดอน แต่มีสายน้ำหักแทงเข้าไปตามหนทางไหลเชี่ยวเป็นแก่ง เชิงเทินเมืองนี้ตั้งอยู่ที่หลังวัดโพธิ ยังมีดินอยู่สูง ๆ มาก ไปออกตลาดทางวัดโพธิ ในถนนท้องตลาดน้ำท่วม เรือครึ่งเดินได้ การขายของใช้ยกพื้นตั้งขึ้นบนพื้นเดิม แต่ที่ยกขึ้นไปไม่ได้เช่นตู้กระจกสูง ๆ ปล่อยให้แช่อยู่ในน้ำ ตั้งแต่ท่วมมาประมาณสัก ๑๕ วันแล้ว เขาว่าน้ำเหมือนกับศก ๑๒๒ เคยท่วมเท่านั้น ขากลับล่องลงมาทางข้างนอก ฝนตั้งแต่ไม่ตก ไม่สู้ร้อนและไม่มียุงอีกด้วย

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

พระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้สำรวจลำน้ำเก่า

วันพฤหัสบดีที่ ๑๕ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนิน ประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า ประทับอยู่หน้าที่ว่าการมณฑลนครสวรรค์ ทรงพระราชดำริว่า จดหมายเหตุการณ์ในพระราชอาณาจักรกรุงสยามนี้ มีข้อความซึ่งกล่าวถึงเมืองและตำบลอันไม่มีปรากฏว่าอยู่แห่งใด เช่นเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปตีเชียงไกรเชียงกรานนั้นอย่างหนึ่ง ตำบลซึ่งแลเห็นปรากฏว่าเบ็นมหานครใหญ่ แต่ดอนเขินรกร้างไม่เห็นมีท่าทางที่จะเบ็นเมืองใหญ่ได้ เช่นพระปฐมเจดีย์เมืองนครชัยศรีเบ็นตัวอย่าง เมืองซึ่งเมื่อ ๔๓ บีมานี้ เรือพระที่นั่งกลไฟอรรคราชวรเดชขึ้นไปจอดได้หน้าเมือง ได้เสด็จพระราชดำเนินตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปในเรือพระที่นั่ง เดี๋ยวนี้ขึ้นไปอยู่ในดอนไม่มีทางเรือที่จะขึ้นไปถึงได้ เช่นนี้เบ็นตัวอย่าง

ได้ทรงพระราชดำริเห็นมานานแล้ว ว่าจดหมายเหตุการณ์ของเราไม่มีแห่งใดได้เอาใจใส่ในเรื่องน้ำเปลี่ยนสาย จดหมายลงไว้อย่างไร คนภายหลังก็จะคิดค้นหาดูทางให้เหมือนอย่างที่ได้จดหมายลงไว้แต่ก่อน เมื่อค้นไปไม่เห็นจริงก็ไม่เชื่อ เรื่องที่เล่านั้นก็ไม่เบ็นที่พอใจที่จะพิจารณาต่อไป อีกฝ่ายหนึ่งนั้นย่อมปรากฏรู้อยู่ด้วยกันโดยมาก ว่ามีลำน้ำเก่าลำน้ำด้วนอยู่เบ็นหลายแห่ง แต่ก็ไม่มีผู้ใดพิจารณาให้เบ็นหลักฐานว่า

ลำน้ำนั้นเดิมอย่างไร จึ่งเปนลำน้ำใหญ่ ด้วนเขินไปด้วยเหตุไร เมื่อครั้งใด เพราะเหตุที่ไม่ได้พิจารณาลำน้ำ สอบกับท้องเรื่องจดหมายโบราณ พงศาวดารหรือจดหมายเหตุจึ่งได้สาบศูนย์ลืมและเลือนไปเสียเปนอันมาก ได้รับสั่งเตือนพระยาโบราณบุรานุรักษ์ให้สืบสวนเรื่องนี้นานมาแล้ว

บัดนี้ ทรงพระราชดำริว่า แต่ลำพังข้าหลวงเทศาภิบาล หรือผู้ว่าราชการเมืองฉะเพาะมณฑลจะสอบสวนคงจะเนิ่นช้า และบางที่จะไม่สำเร็จเปนประโยชน์ได้ จึ่งทรงพระราชดำริว่า พระยาศรีสหเทพ เปนผู้เข้าใจชำนาญในการแผนที่ ควรจะให้เปนผู้ทำแผนที่แม่น้ำเก่าและใหม่ เปนหน้าที่สำหรับรวมการสอบสวนอยู่แห่งหนึ่ง

ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชมกุฎราชกุมาร ซึ่งปรากฏว่าเคยเอาพระทัยใส่สอบสวนมาแล้วในมณฑลซึ่งเปนอาณาจักรฉเลียง และพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจิณ พระยาสุนทรบุรี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครชัยศรี พระยาโบราณบุรานุรักษ์ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า พระยาชมรินทรฤๅชัย ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์ พระยาอุทัยมนตรี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก พระยาเทพาธิบดี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพ็ชรบูรณ์ พระวิเชียรปราการ ผู้ว่าราชการเมืองกำแพงเพ็ชร ซึ่งเปนผู้เอาใจใส่สอบสวนอยู่ก่อนแล้ว ให้ต่างมณฑลต่างสอบสวนลำแม่น้ำเก่า และตำบลที่มีชื่อเสียงปรากฏซึ่งคงอยู่ในลำน้ำนั้น ได้ความ

ประการใดให้แจ้งไปยังพระยาศรีสหเทพ จะได้พิเคราะห์สอบส่วนกับสายน้ำซึ่งมีอยู่ในแผนที่ ให้เห็นว่าสายน้ำเดิมจะเป็นอย่างไร เปลี่ยนแปลงตื้นตันด้วยน้ำมาร่วมกันและขาดกันอย่างไร จะเป็นประโยชน์แก่ทางความรู้เรื่องราวในพระราชอาณาจักรเป็นอันมาก

การที่จะควรสืบสวนอย่างไร ให้กรมหลวงดำรงราชานุภาพเป็นผู้แนะนำข้าหลวงเทศาภิบาลทั้งปวงให้เข้าใจตามความที่คิดเห็น

ตัวอย่างเช่นลำน้ำมะขามเฒ่า ทรงพระราชดำริว่า คงจะติดต่อขึ้นไปถึงลำน้ำสะแกกรัง มีที่ไปบรรจบกับแม่น้ำน้อยในที่แห่งใดแห่งหนึ่งล่องจากเมืองกำแพงเพ็ชรอาจจะลงมาถึงเมืองอุทัยธานี ไม่ถูกนครสวรรค์ จากอุทัยธานีลงมา ไม่ถูกเมืองพยุหคีรี เมืองมโนรมย์และชัยนาท แต่อาจจะมาถูกเมืองสรรค์ เมืองสิงห์เก่า จนถึงวิเศษชัยชาญทางหนึ่ง ลงมาถูกสุพรรณทางหนึ่ง ดังนี้เป็นต้น หรืออย่างเมืองพิจิตรขึ้นทางปากน้ำเกยชัย ซึ่งพึ่งจะตื้นใหม่ ปรากฏเห็นอยู่ง่าย ๆ เอาตัวอย่างเช่นนี้ตั้งเป็นเกณฑ์ที่จะค้นหาท่าทางต่อไป

พระบรมราชโองการดำรัสสั่งวันที่ ๑๕ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

(ฉะบับที่ ๒)

เมืองสุพรรณบุรี

วันที่ ๒๐ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

ถึง มกุฎราชกุมาร

ด้วยได้รับหนังสือเมื่อสองจากอำเภอศรีประจันลงมาที่นี่เปนฉะบับแรก ได้ร่างจดหมายที่จะบอกระยะทางไว้ จึงเลยตอบรับหนังสือเสียด้วยจดหมายรายทางนี้

วันที่ ๑๖ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๗

เมื่อวานนี้เรือครุฑเหิรเหินเกิดเหตุหมุนไม่ไป เมื่อได้แล่นถึง ๓ ชั่วโมงแล้วหยุดอยู่ชั่วโมงหนึ่ง นึกสงสัยว่าจะเปนด้วยหยอดน้ำมันในสูบไม่พอ ร้อนจัดเหล็กจะติดกัน จึงได้ให้รพี(๑)ตรวจจับเหตุไม่ได้ รื้อออกดูทั้งหมดก็ไม่มีสิ่งใดเสีย ไปได้ความแต่ว่าชาฟท์ที่ข้างเรือผิดไป เพราะเหตุที่ต้องรื้อออกหมดและคุมเข้าใหม่จึงกินเวลาตลอดรุ่ง ได้ออกเรือต่อ ๓ โมงเช้า สองลงมากลางทางประมาณสักชั่วโมงเศษ จักรติดอีกแต่คราวนี้รู้เค้าเงื่อน เปิดท้องเรือขึ้นหยอดไข พอหายร้อนแล้วก็แล่นได้เปนปรกติ วันนี้โปรแกรมพึ่งเกิดขึ้นใหม่เกี่ยวแก่เรื่องที่จะตรวจแม่น้ำเก่า ได้ความว่ามีอยู่ตอนหนึ่งในย่านมัทรี จึงได้ให้มาถางไม้รกพอเรือเข้าไปได้ หยุดเรือไฟไว้ที่ริมแม่น้ำ มีเรือยาวและเรือต่าง ๆ ราษฎรเปนอันมากมาคอยรับ เข้าลากเรือเก้ากึ่งพยาม เข้าในคลองน้ำทรงเปนคลองแคบเล็กพอระครือเข้าไป อยู่ข้างจะคด แต่ครั้นเมื่อเข้าไปถึงที่สุดคลองตกแม่น้ำ เรียกว่าน้ำพระทรง หน้าตาเหมือนกับแม่น้ำใหญ่ไม่ผิดเลย แรกหลุดเข้าไปนึกว่าไปเกินลำแม่น้ำด้วนกลับมา

---

(๑) พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ คือ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์

ออกแม่น้ำใหญ่เสียแล้ว แต่ครั้นเมื่อพิจารณาดูก็ไม่ใช่ ไปในลำน้ำนั้นประมาณกึ่งทาง ถึงวัดซึ่งกรรมการไม่ควรจะถามชื่อแต่หลงถามชื่อ ก็ได้ความว่าวัดน้ำทรง ไม่มีอุโบสถมีแต่ศาลากุฏิและแพ เป็นวัดซึ่งมีวัดเดียวในย่านนั้น มีพระสงฆ์อยู่ ๒ รูปเป็นบัทมพระน้อย อย่างมากก็พอรับกฐินได้ ราษฎรในตำบลนั้นหมดด้วยกัน ๔๐๐ เศษ หากินด้วยทำนาเผายาง ค่าน้ำในลำน้ำตวันนี้ปีละ ๑,๐๐๐ บาท ทางออกแม่น้ำใหญ่เมื่อไปถึงบางหวายแล้วแยกออกบางผีทางหนึ่ง แยกลงไปตามแม่น้ำตากแดด ซึ่งต่อกับลำน้ำสะแกกรังอีกทางหนึ่ง มีเขินเป็นห้วง ๆ และมีไม้รกเรือเป็ดบรรทุกข้าวล่องลงไปขายสะแกกรังได้ ชาวบ้านนี้ไม่ได้จำหน่ายข้าวออกทางแม่น้ำใหญ่ ล่องข้าวลงไปสะแกกรัง น้ำหน้าแล้งกลางแม่น้ำลึกอยู่ในประมาณ ๕ วา ๖ วา เป็นเลนไม่มีหาด ถ้าฤดูแล้งจระเข้ชุมเสียงร้องมาก ฤดูน้ำก็เข้าป่าไป

มีนิทานเล่าเป็นเรื่องตาม่องไล่บนบกว่า เดิมมีนางคน ๑ บ้านอยู่ดอนคา มีผู้มาสู่ขอบิดาฝ่าย ๑ มารดาฝ่าย ๑ ต่างคนต่างบอกให้ลูกสาวแล้วกำหนดจะไปแต่งงานอภิเษกที่เขาพนมเส้พที่เมืองนครสวรรค์ ไปหยุดทำของเลี้ยงมีขนมจีนเป็นต้นที่เขาแห่งหนึ่ง ครั้นเมื่อปรากฏว่าบิดาให้ข้างหนึ่งมารดาให้ข้างหนึ่งเกิดวิวาทกันขึ้น เขานั้นจึงได้ชื่อว่าเขาวิวาท ภายหลังจึงกลายเป็นพนมวาด ยังมีหม้อขนมจีนและรอยสุนัขปรากฏอยู่ นางนั้นได้ความคับแค้นรำคาญโกรธขึ้นมา จึงได้ตัดนมขว้างไป กลายเป็นเขานมนาง แล้วนางนั้นก็กลับลงมา เห็นน้ำในลำแม่น้ำนั้นใสสะอาดดีก็ลงอาบ จึงเรียกว่าน้ำสรง ภายหลังกลายไปเป็นน้ำทรง แล้วนางก็ลงไปทางตำบลเดิมบางแล้วก็ไปบวชเสีย ที่ซึ่งนางบวชนั้นจึงได้ชื่อว่าตำบลนางบวช แขวงสุพรรณบุรี เพราะดอนคาซึ่งเป็นเมืองเดิมนั้นก็อยู่ที่สุพรรณ นิทานนี้ก็อย่างเดียวกันกับตาม่องไล่

เปนอันได้ความว่าลำน่านเปนลำน้ำเดิมในเขตต์สุวรรณภูมิ เห็นจะมารวมน้ำลพบุรีที่นครสวรรค์ ซึ่งเปนที่แอ่งลึก น้ำข้างตะวันออกและข้างตะวันตกก็ดีเข้ามารวมกันเปนแม่น้ำเดียว กับที่มโนรมย์ก็มารวมกันอีกแห่งหนึ่ง ฝั่งตะวันออกเปนฝั่งสูง ข้างตะวันตกเปนท้องทุ่งที่น้ำหักออกมา แต่ก่อนคงจะลงมาจากกำแพงเพ็ชรถึงอุทัยธานี จากอุทัยธานีลงไปสุพรรณ ไม่มีนครสวรรค์ ไม่ถูกเมืองพยุหคีรี มโนรมย์และชัยนาทเปนคนละลำน้ำ เรื่องคนแม่น้ำเก่านี้เห็นจะสนุก ได้เค้าเงื่อนแตกออกไปทุกที คงจะได้แผนที่แผ่นดินสยามแต่ก่อนว่าเปนอย่างไรแน่

หยุดกินข้าวกลางวันที่วัดน้ำทรง แล้วกลับออกทางบางผี พวกชาวบ้านชื่นชมยินดีรับรองแข็งแรงมาก อย่างเดียวกันกับปลดม้ารถเสียเข้าลาก ดูกล้าหาญไม่ย่นย่อร้องเพลงเรื่อยไปทุกลำ แรกได้ยินร้องกันก็ว่าจะประหลาด แต่ฟังไปฟังมาเปนลายเก ต้องลงมาจอดที่พลับพลาแพหน้าวัดหัวหาดเมืองมโนรมย์ ชื่อตั้งว่าท่าหาดพิกุลงาม เหตุด้วยมีต้นพิกุลงาม ๆ อยู่หน้าวัด

วันที่ ๑๗ ตุลาคม

เมื่อวานนี้ ลืมกล่าวว่าวัดที่จอดเรือนั้นอยู่ฝั่งตะวันออก วันนี้ลงเรือครุฑเหิรเห็จเวลาเช้า ข้ามฟากเยื้องลงมาข้างล่างหน่อยหนึ่ง เข้าปากคลองที่วัดสิงห์ ปากคลองนั้นย้อนลงข้างใต้ เข้ายากสักหน่อย พอพ้นลำคลองตกถึงลำน้ำหลังวัดก็เปนตลาด เรียกชื่อทับศัพท์ว่าตลาดวัดสิงห์ มีบ้านเรือนฝากระดานหลายหมู่ มีโรงแถวตลาดข้างเหนือ ๓๐ ห้องเศษ เจ้าของหนึ่งเปนผู้หญิง ตั้งอยู่บนที่ดอนน้ำไม่ท่วม มีตลาดของสดอยู่หน่อยหนึ่ง ต่อลงไปเปนตลาดใต้ซึ่งอยู่ติดกัน มีประมาณ

๓๐ ห้องเศษเป็น ๒ เจ้าของ แต่ตลาดน้ำท่วม ข้อซึ่งตลาดติดที่นี้ได้ถึง ๒ ตลาด เหตุด้วยเป็นท่าเกวียนข้าวในดอนมาลง เป็นที่ประชุมแห่งหนึ่งอย่างเดียวกับสะแกกรัง ผู้คนก็มีมากอยู่ ถัดนั้นเข้ามาเป็นทุ่งแล้วจึงถึงป่า ตั้งแต่พ้นตลาดวัดสิงห์เข้ามาหน่อยหนึ่ง จนถึงเขตต์อำเภอเดิมบาง เป็นระยะที่ต้นไม้ขึ้นในลำน้ำมากเรือเดินไม่สะดวก พึ่งจะได้ลงมือถางใน ๒ ปีนี้ แต่ผักตบชะวาเต็มพึ่งได้ชำระออกในคราวรับเสด็จนี้ มีที่เขาเรียกว่าแก่งอยู่ที่ตำบลหาดทดแห่งหนึ่ง แต่ที่จริงเป็นแต่สายน้ำเชี่ยวด้วยน้ำตื้น คดเคี้ยวอยู่บ้าง เขาเตรียมจะโรยด้วยเชือก แต่ไม่จำเป็นต้องใช้ ถัดนั้นมาเป็นทางที่เรือเดินไปมาอยู่แต่ก่อนแล้ว แต่หากมีไม้ล้มทับขวางทางไม้เอนชายและเป็นตออยู่ในใต้น้ำมาก ประกอบทั้งผักตบชะวาขึ้นเต็มด้วย เรือจึงเดินไม่ได้ทีเดียว ครั้งนี้ได้ตัดไม้ที่กีดขวางและเอนชาย กับตัดตอในน้ำเสียมากยังเหลืออยู่บ้าง เมื่อก่อนจะมานี้ ๓ วันต้นยางก็ล้มอีกต้น ๑ ทางที่ริมน้ำเป็นที่ดอนโดยมาก มีไม้ใหญ่เป็นดงคือ ยาง กระเบา มะม่วงกะล่อนเป็นพื้น บ้านคนมีรายๆ มาตลอด วัดก็มีหลายวัด แต่เป็นที่สำนักสงฆ์พึ่งเกิดขึ้นใหม่ ๆ บ้านเรือนก็ใหม่ ๆ โดยมาก ที่บ้านชอบกลดูเหมือนจะใหญ่ทีบมาก แต่ไม่หนาเท่าใด ขึ้นจากลำน้ำขึ้นไปเพียง ๕ เส้น ๖ เส้นก็ถึงทุ่งซึ่งเป็นนาตลอดไป มีคลองแยกออกแม่น้ำมากหลายสาย คลองเหล่านี้เองที่ชักให้แม่น้ำสายนี้เขิน เขาตั้งพลับพลารับตำบลคลองจันทร์อยู่ฝั่งใต้ ระยะทางสั้นเกินไป ถ้าจะเดินเรือโมเตอร์มาไม่หยุด ๒ ชั่วโมงก็จะถึง เพราะระยะทางตั้งแต่วัดสิงห์มา ๔๒๘ เส้นเท่านั้น ตำบลนี้ยังอยู่ในแขวงชัยนาท

วันที่ ๑๘ ตุลาคม

ทางมาจากคลองจันทร์วันนี้เขาว่า ๕๐๐ เส้น มาไม่มากนักก็ออกทุ่ง มีไผ่ริมน้ำอย่างแม่น้ำสุพรรณ แลเห็นนาในไผ่เป็นช่อง ๆ ไม้ใหญ่ก็ยังมีราย ๆ บ้านเรือนค่อยหนาขึ้น เมื่อตอนใกล้เดิมบาง เห็นเขาเดิมบางอยู่ข้างหน้า พลับพลาท่าวัดคงคาฝั่งใต้ในแขวงชัยนาท มีราษฎรมาหามากขึ้นกว่าแต่ก่อน ตอนล่างนี้ดูมีการตัดไม้ไผ่ป่ามาก

เวลาบ่าย ๔ โมง ลงเรือล่องไปเขาพระในแขวงสุพรรณ พระยาสุนทรบุรีขึ้นมารับอยู่ในที่นั้น เขานี้ไม่สู้สูงแต่แลเห็นภูมิประเทศตลอดทุกทิศ มีพระเจดีย์บนนั้นพังเหลืออยู่บ้าง ใช้ก่อด้วยอิฐแผ่นใหญ่สอดินที่จะเป็นแว่นฟ้า ๓ ชั้น มีทะนานครอบข้างบน เขาว่าเขาในบริเวณนี้มีการก่อสร้างอยู่บนยอดแทบทั่วไป ตามตำนานไม่ปรากฏว่ามีเมืองใดนอกจากเมืองสรรค์ซึ่งอยู่ในคลองตัดไปหาลำน้ำสายกลาง ทะลุจนถึงสายนอก เห็นจะเป็นเมืองที่ซึ่งกันเป็นเจ้าของ เพราะอาจจะบังคับแม่น้ำได้ทั้ง ๓ แม่น้ำ ถ้าเวลาละโว้มีอำนาจคงเป็นของละโว้ สุวรรณภูมิมีอำนาจคงเป็นของสุวรรณภูมิ พื้นเดิมคงเป็นของละโว้ ได้พระพุทธรูป ๒ องค์ในแขวงชัยนาท เป็นพระเขมรงามมาก ได้หม้อดินใบ ๑ ที่หว่างเขาพระในแขวงสุพรรณ รูปร่างเป็นหม้อปักดอกไม้ซึ่งมีความสำคัญมานานแล้ว ว่าเครื่องปักดอกไม้อย่างไทยไม่มี หม้อนี้ใช้ได้พอเป็นตัวอย่าง แต่สังเกตดูท่าทางเห็นจะเป็นหม้อน้ำนำจะมีฝา ลักษณะหม้อกรันและรูปสูง รูปแปลกดีมากไม่เคยเห็น

เมื่ออยู่ที่เมืองพยุหะ เขามีแหผ้าป่าให้คนหนึ่ง วันนี้เขาเตรียมแห่ผ้าป่าไว้อีก ทำรูปเป็นเรื่องราวของประเทศนี้ จึงขอให้ถามคำให้การ

เรียบเรียงเป็นเรื่องมา ข้อความก็ลงกับแต่ก่อน แต่ไม่มีความขึ้นไปถึงนาทรง

ได้ความจากหลวงพิบูลย์รัฐคาม เดิมเป็นนายอำเภอเดิมบาง เดี๋ยวนี้ไปรับราชการเป็นนายอำเภอพนมรอก เมืองนครสวรรค์ ว่า

แต่ครั้งใดไม่ปรากฏ มีนางคน ๑ ชื่อใดไม่ปรากฏ เป็นชาวบ้านเดิมบางนี้ พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ ๑ ครองเมืองใดไม่ปรากฏ ได้ข่าวนางงามนี้ต้องพระราชประสงค์ นางไม่สมัครจึงหลบหนีไปอยู่บ้านนางลือแขวงเมืองสรรค์ แล้วมาอยู่ที่เขากบ้านกำมะเชียนแขวงอำเภอเดิมบางนี้

บ้านกำมะเชียนนี้ เดิมชื่อบ้านกำมะเชอด คนภายหลังเรียกเพี้ยนเป็นบ้านกำมะเชียน และบ้านกำมะเชียนนี้อยู่ฝั่งตะวันตกลำน้ำมะขามเฒ่า เดินไปจากที่ตั้งพลับพลาเดิมบางนี้สัก ๔๐ นาฬิกาถึง มีแม่น้ำเก่าอยู่ที่นั้น เรียกว่าแม่น้ำกำมะเชียน กว้างบางแห่ง ๓ เส้นเศษ บางแห่งแคบกว่านั้น ข้างเหนือขึ้นไปทางฉวากละหานพระห้วยทราย ไปบรรจบแม่น้ำมะขามเฒ่าที่ปากคลองสะเดาหักใต้วัดหินคา ข้างใต้ลำน้ำนั้นไปบรรจบลำน้ำกระเสียว ออกลำน้ำมะขามเฒ่าที่ใต้นางบวช

กล่าวเรื่องนิทานต่อไปความว่า เมื่อนางงามมาอยู่ที่เขากบ้านกำมะเชียนนั้น มีชายคน ๑ ชื่อศรีนนท์ ออกไปเห็นนางนั้นมีใจรักใคร่เวียนเกี้ยวพาน แต่ฝ่ายนางไม่มีความรัก เบื่อหน่ายหนักเข้าจึงเชือดนมทิ้งเสียที่เขานมนาง แล้วจึงไปบวชเป็นชีอยู่ที่เขานมนาง แล้วจึงไปบวชเป็นชีอยู่ที่เขานางบวช จบเรื่องนิทานเท่านี้

พระเฑียรฆราช ผู้ว่าราชการเมืองชัยนาทเล่านิทานเรื่องนี้ว่า เดิมแต่ครั้งไรไม่ปรากฏ มีนางงามคน ๑ ชื่อนางพิมสุลาไลย ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เขาเดิมบาง เขานั้นแต่แรกเรียกว่าเขาเดิมนาง อยู่มามีข่าวว่าพระเจ้า

แผ่นดินจะเสด็จขึ้นมา นางนั้นกลัวจึงหลบไปอยู่บ้านนางลือแขวงเมือง สรรค์ ครั้นได้ข่าวว่าพระเจ้าแผ่นดินไม่เสด็จ นางจึงกลับมาอยู่ที่เขากำมะเชียน แต่เดิมเรียกว่าเขากำมะเชือด นางตั้งหน้ารักษาศีลและทอผ้าด้วยใยบัว ประสงค์แต่จะทำบุญทำทาน มีชายคน ๑ ชื่อเสน่หน์ทีมีโรคเรือน วันหนึ่งออกไปต่อไก่ที่เขากำมะเชียน ยังมีหลักศิลาซึ่งชาวบ้านเรียกว่า หลักไก่อยู่จนทุกวันนี้ นายเสน่หน์ไปเห็นนางเข้ามีความรักใคร่ ไปเกี้ยวพานรบกวนจนนางโกรธนางก็ตัดนมทิ้งเสียที่เขานมนาง แล้วหนีไปบวชที่เขานางบวช จบเรื่องนี้ท่านเท่านี้

ส่วนที่ราษฎรชาวตำบลนี้เล่าว่า บ้านเดิมบาง เดิมเรียกว่าบ้านเดิมนาง แต่นามนางไม่ปรากฏ แล้วนางย้ายไปอยู่บ้านกำมะเชียน นางทอหูกอยู่บนเขา มีนายศรีนนท์คน ๑ ไปต่อไก่เถื่อน พบนางเข้ามีความรักใคร่ได้พูดจาเกี้ยวพาน นางไม่มีความเสน่หาด้วย นางจึงตัดถันของนางออกจากอกทั้ง ๒ ถันขว้างไปทางซ้ายและขวา จึงบังเกิดเป็นเขาขึ้น มีนามปรากฏทุกวันนี้เรียกว่า เขานมนาง และหลักต่อไก่ของนายศรีนนท์ก็ยังอยู่ (ดูเหมือนจะเป็นหลักเขตต์วัด) แต่ชื่อที่นางได้ตัดถันนั้นเพื่อประสงค์จะให้สิ้นความสะสวย แต่กระนั้นก็ดี นายศรีนนท์ยังไปรบกวนอยู่เสมอ นางต้องจำหนีไปบวชอยู่เขานางบวชแขวงเมืองสุพรรณ ซึ่งเรียกต่อมาว่าเขานางบวชจนทุกวันนี้ นายศรีนนท์ก็ยังตามไปรบกวนอยู่ นางจึงหนีต่อไปจำศีลอยู่แขวงเมืองอ่างทอง เรียกว่าบ้านไผ่จำศีลต่อมา นายศรีนนท์ก็ยังตามไปอีก นางได้หนีไปอยู่เขาราวเทียนแขวงเมืองนครสวรรค์ นายศรีนนท์ก็ยังตามอยู่ร่ำไป ต่อมานางก็ถึงแก่กรรม นายศรีนนท์ป่วยหนักได้อาราธนาสงฆ์ไปเพื่อจะหาทางภายหน้า แต่สงฆ์มีความรังเกียจไม่ไป เพราะนายศรีนนท์เป็น

โรคเรื้อน นายศรีนนท์ตายลง นัยว่านายศรีนนท์ยังมีความอาฆาตสงฆ์ ถ้าสงฆ์รูปใดไปที่เขาราวเทียนแล้วอาจจะมีเหตุถึงแก่ความมรณภาพ ตามความดังนี้

วันที่ ๑๙ ตุลาคม

เมื่อวานนี้เรือครุฑจักรพื้นไม้ลอยน้ำบน จึงต้องยกท้ายขึ้นเปลี่ยนจักรใหม่ยังไม่แล้ว อีกประการหนึ่งทางที่จะไปวันนี้ต้องเลี้ยวเข้าไปในทุ่ง ไปได้แต่เรือเล็ก จึงได้ลงเรือศรีเทพออกจากเดิมบางไปทางประมาณสักชั่วโมงหนึ่งจึงถึงนางบวช ซึ่งมีตำบลบ้านและมีสะพานยาวเข้าไปจนถึงเขา แต่สะพานนั้นน้ำท่วม เรือเข้าไปจอดได้ถึงเชิงเขา ลักษณะเขาสมอคอน ในแม่น้ำตอนตั้งแต่เดิมบางลงมาปรากฏว่าเป็นแม่น้ำใหม่ น่าจะเรียกว่าลำคลองมากกว่าแม่น้ำ เพราะไม่มีไม้ใหญ่ มีแต่ไผ่และแคบกว่าลำแม่น้ำตอนข้างบนมาก ลำแม่น้ำเดิมไปทางกำมะเชียน เมื่อถึงนางบวชแล้วเลี้ยวเข้าในคลองหรือในทุ่งเข้าไปถึงเชิงเขา มีกุฎีพระมุงแฝกหลังใหญ่ ๓ หลัง มีพระสงฆ์อยู่ถึง ๗ รูป มีโรงที่พักสัปปุรุษและสระบัว ทางที่ขึ้นเขาเป็นสองทาง ตรงขึ้นไปเหมือนธรรมามูลทางหนึ่ง เลี้ยวอ้อมไปที่ไม่สู้ชันทางหนึ่ง เขาก็เป็นลักษณะเดียวกันกับเขาธรรมามูลหรือโพธิลังกา ไม่ใคร่มีต้นไม้อื่นนอกจากไม้รวกเต็มไปทั้งเขา ฤดูแล้งแห้งใบร่วงเกิดเพลิงบ่อย ๆ เพราะฉะนั้นหลังคาโบสถ์วิหารไม่ใคร่อยู่ได้ ที่ลานบนหลังเขายาวประมาณสัก ๓๐ วา เกือบจะเท่ากับวัดราชประดิษฐ์ แต่แคบกว่า ดูเป็นลานกว้างขวางสบายดีกว่าธรรมามูล ที่บนนั้นมีพระอุโบสถหลังหนึ่ง ๕ ห้อง ไม่มีหน้าต่าง ก่อเว้นช่องอย่างวัดพุทไธศวรรย์ แต่หลังคาไม่มีมุงแฝกคลุมไว้ พระที่ตั้งอยู่บนฐานชุกชีเป็นพระพุทธรูป

ศิลาปั้นปูนประกอบปิดทอง ฐานทำลายรักปิดทองอย่างดีเต็มไปทั้งฐานชุกชี ผนังโบสถ์ด้านหนึ่งก่อเปนแท่นเหมือนอาสน์สงฆ์ ตั้งพระพุทธรูปเปนพระยืนขนาดใหญ่ ๆ เห็นจะเปนพระเท่าตัว ฝีมือดี ๆ อย่างโบราณสวมเทริด หน้าต่าง ๆ แต่ชำรุดทั้งสิ้น ได้สั่งให้เชิญลงมาจะปฏิสังขรณ์ ๔ องค์ ถ้าแล้วเสร็จจะส่งกลับขึ้นไปไว้ที่เขานั้นบ้าง เสมาใช้ศิลาแผ่นใหญ่ ๆ อย่างเสมาวัดหลวงกรุงเก่า มีกำแพงแก้วรอบไปจนกระทั่งพระเจดีย์และวิหารด้วย แต่วิหารนั้นเปนที่น่าสงสัยอยู่ว่าจะทำเปนสองคราว เพราะกระชั้นพระเจดีย์นัก ไม่ได้ไว้ช่องอีกมีช่องหน้าต่างเล็กสูงสักศอกเดียวกว้างคืบเศษสองช่องเท่านั้น ท้ายวิหารจดฐานพระเจดีย์ มีทางเข้าไปในองค์พระเจดีย์ ที่กำแพงแก้วมีพระเจดีย์ประจำมุม เห็นจะมีถึงด้านละ ๘ องค์ พระเจดีย์นั้นก็แว่นฟ้า ๓ ชั้น ข้างบนตั้งรูปพระเจดีย์ปั้นดินเผาสีดำบ้างขาวบ้าง เผาแข็งแกร่ง ได้นำลงมาเปนตัวอย่างองค์ ๑ มีศาลายาวก่ออิฐแต่ไม่มีหลังคา เห็นจะเปนที่จำศีลภาวนาคงจะได้มุงกระเบื้องกะบูทั้งนั้น เหลือหลังคาอยู่แต่วิหาร ทางที่จะแลจากเขานางบวชขึ้นสู่เขาพระไม่ได้ เพราะเหตุที่มีต้นไม้บังอยู่เสียข้างหนึ่ง แต่การซึ่งขึ้นไปบนยอดเขาเหล่านี้ มีประโยชน์ที่ได้เห็นภูมิพื้นที่ว่าเปนอย่างไร ข้อที่เราเห็นเมื่อเวลามาในแม่น้ำว่าเหมือนมาในดงไม้ใหญ่ แต่ที่จริงขึ้นไปที่สูงแล้วแลเห็นว่าไม่มีดงแห่งใด หลังหมู่ไม้เข้าไปก็เปนท้องนาทั่วไป มีท้องนากับป่าไผ่จนสุดสายตาทุกทิศ ไม่มีที่ว่างเปล่าในที่แห่งใดเลย ป่าไผ่นั้นก็เปนลักษณะเดียวกันกับป่าสนของเมืองฝรั่ง ของเขาปลูกเหย้าเรือนด้วยไม้สน ของเราก็สำเร็จด้วยไม้ไผ่เปนที่งามบริบูรณ์ดีทุกแห่ง

เขานางบวชนี้เป็นที่ราษฎรนับถือมาก มีกำหนดขึ้นไหว้พระกันใน กลางเดือน ๔ มาแต่หัวเมืองอื่น ๆ ก็มาก ใช้เดินทางบกทั้งนั้น ได้หยุด ทำกับข้าวกินที่เชิงเขาแล้วจึงล่องเรือลงมา จนถึงปากกะเลียวจึง กลับเข้าลำแม่น้ำเดิม ซึ่งมีต้นกระเบาและต้นยาง ๒ ฟากต่อมาอีก ตอน ต่ำ ๆ ใต้อำเภอเดิมบางลงมา มีตำบลที่ตั้งยุ้งข้าวมาก ๆ ตั้งแต่ ๔ หลัง ขึ้นไปหา ๗ หลังเนื่อง ๆ ตลอดทาง เขาว่าที่เมืองนี้ไม่เหมือนกรุงเก่า ถ้าไม่เห็นข้าวใหม่ในนาแล้วไม่เปิดยุ้งจำหน่าย เหตุฉะนั้นจึงต้องมียุ้ง มาก ๆ พลับพลาที่พักนั้นตั้งที่ตำบลบ้านกร่าง ใกล้ที่ว่าการอำเภอ ศรีประจันต์ฝั่งตะวันออก ตรงกับวัดที่ชื่อเดียวกันข้าม มีพระเจดีย์ กลางน้ำองค์ ๑ เป็นพระเจดีย์ไม้สิบสอง อยู่ข้างจะเขื่อง ว่าเป็นที่ราษฎร ประชุมกันไหว้พระทุกปี

เรื่องตรวจลำน้ำเก่าตอนล่างนี้ออกจะร่วม ๆ เข้าไปแล้ว ได้ประชุม กันได้ส่วนเวลาวันนี้ได้ความว่า แม่น้ำที่ต่อสะแกกรังอยู่ที่วัดท่าในลำน้ำ สะแกกรังแล้วมาท่าหลวง กะทิงหนองบัว ถึงลำน้ำมะขามเฒ่า แต่ไม่ ลงมาตามทางลำน้ำที่เรือเดินครั้งนี้ เลี้ยวไปทางบ้านเชียนถึงฉวากแล้ว ก็มะเชียนมาออกที่กะเลียวแล้วไปทางลาดปลาเค้า ท่าตาจาง ท่าระกำ หนองตับเตียว หนองสาหร่าย สี่สระ เขาดิน บางกุ้ง วัดหน้าพระธาตุ ศาลาราว สวนแตง กระจันย์แส บุงทลาย หางสลาด ตอตัน รางกะดี สระยายโส้ม สระกะพังลาน ศรีสำราญ หวายสอ ดอนมะนาว ลำอ้ายเส่า หูช้าง กำแพงแส้น สามแก้ว ห้วยขวาง ห้วยพระ ตะก้อง อู่ไทย ดูมหัก ทุ่งน้อย ห้วยจระเข้ พระปฐมเจดีย์ ลำน้ำที่ไปทางตะวันตก ในลำน้ำสุพรรณนี้เข้าไปก็คือทางเมืองเก่าของสุพรรณที่เรียกว่าเมือง อู่ทอง อยู่ทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองสุพรรณเดี๋ยวนี้ ลำน้ำเดียวกันกับ

พระปฐมเจดีย์ ที่สระที่ปรากฏอยู่นี้ คือ สระแก้ว สระเกษ สระคา สระยมนา ซึ่งเป็นน้ำราชาภิเษกอยู่เหนือเมืองสุพรรณเก่า วัดหน้าพระธาตุคือตัวเมืองสุพรรณซึ่งเป็นกรุงเก่ากับกรุงเทพ กับปฐมเจดีย์ ได้สั่งไว้ให้ค้นตอนข้างเหนือต่อขึ้นไปอีก ตำนานเห็นจะได้ลงในแผ่นที่ได้เร็ว เพราะตอนที่ต่อน้ำทรงขึ้นไปข้างบนก็ได้เค้าเงื่อนแล้ว

มีความยินดีที่จะกล่าวว่าเรื่องยุงและตัวแมลงนั้นนับว่าไม่สู้มี ดีกว่ากรุงเทพ ฯ เป็นอันมากทั้งสองอย่าง

วันที่ ๒๐ ตุลาคม

วันนี้พยายามลองจะไปต้น ได้จัดการให้แตรเป่าน่ากระบวน แล้วตัวเองก็ลงมาในเรือพระที่นั่งน้อยหนึ่งจึงลงเรือศรีเทพ แวะ ๆ เวียน ๆ ให้ล้าลงไปหมายจะมาท้ายกระบวน แต่ไม่สำเร็จอย่างยิ่ง เพราะพวกในแม่น้ำไม่รู้จักแตร รู้แต่ว่าเสด็จมาเรือเล็กข้างหลัง หรือจะจำเรือศรีเทพได้ แตรเป่าก็เฉย ตาพวกผู้ใหญ่บ้านก็ไม่คำนับ นักเรียนก็ไม่ร้องเพลง เรือที่ผ่านลงมาเท่าไร ๆ ก็เฉย ฉะเพาะเรือศรีเทพไปที่ไหนเป็นได้คำนับและร้องเพลงกันทีนั้น พวกคอยรับเสมาก็คอยตอมเรือศรีเทพ แวะเวียนอยู่จนปล่อยเรือแจวลงไปหมดแล้ว คราวนี้ถึงเรือไฟยิ่งร้ายหนักขึ้น ในการที่จะห้ามไม่ให้กะลาสียืนคำนับนั้นเป็นพ้นวิสัย ยิ่งห้ามก็เหมือนยิ่งประกาศให้คนรู้ เลยไม่มีผลสำเร็จอะไรได้เลย จนต้องหยุดทำกับข้าวกินใต้ต้นไม้ดอ ๆ ที่ท่านี้เยื้องจากวัด สักครู่หนึ่งพวกนักเรียนแลพบอุตส่าห์เดินเลียบตลิ่งลงมาจนพ้นเขตต์วัด พอตรงเรือก็ร้องสรรเสริญบารมี ที่จำจะต้องผิดให้เป็นพระเกียรติยศ เลยต้องทนดูเขาเฉย ๆ เมื่อเรือผ่านวัดแคที่เคยไปทำกับข้าวครั้งก่อน เป็นที่เรียบร้อย

ดีมาก คงจะนึกได้นั้น เดี๋ยวนี้ศาลาที่หัวโดนนั้นได้รื้อเสียแล้ว รูปร่างหน้าตาเปลี่ยนแปลกไป ถ้าไม่ถามที่จะจำไม่ใคร่ได้ ลงมาจอดที่บ้านพระยาสุขุม(๑)ตามเคย แต่แปลกมากอีกเหมือนกัน คราวก่อนจะขึ้นไปบนบ้านต้องเดินบันไดสูง คราวนี้พอเสมอน้ำแฉะ ๆ สุพรรณไม่เปลี่ยนแปลกรูปอะไรนอกจากที่น้ำมากและน้ำน้อย

เวลาบ่ายลงเรือไปเข้าคลองตลาด บวงสรวงที่ศาลเจ้า เงินที่ให้ไว้ก่อนได้ทำให้ศาลเรียบร้อยดีขึ้น แต่เป็นข้างจีนและน้ำท่วมด้วย กลับมาไปทางคลองวัดป่าเลไลย เมื่อคราวก่อนนี้ไปทางถนน คราวนี้ถนนน้ำท่วม คลองนี้เป็นคลองตัดกลางเมืองไปแต่วัดประตูศาลทางลึก ๒๕ เส้นถึงเชิงเนินเมือง เมืองสุพรรณนี้มีกำแพงเป็นสองฟากเหมือนพิษณุโลกยืนขึ้นไปจากฝั่งน้ำราว ๒๕ เส้น คูกว้างประมาณ ๖ วานอกเชิงเทิน แต่ยาวนั้นยังไม่รู้แน่ พระสุนทรสงครามว่าราว ๓๗ เส้น วังตั้งอยู่หลังวัดประตูศาล ๆ นี้คงจะเป็นวัดใหม่สร้างขึ้นเมื่อสุพรรณร้าง อย่างเดียวกันกับวัดใหม่ชัยวิชิตที่ท่าวาสุกรีกรุงเก่า เด็กกว่าวัดตะไกรที่อยู่คนละฟากคลอง และวัดผึ้งซึ่งอยู่ในเข้าไป วังจะอยู่ในหว่างพระมหาธาตุและศาลหลักเมือง ตามที่พบโคกเนินดินลึกขึ้นไปกว่าแม่น้ำ บางทีวังจะตั้งอยู่ลึกขนาดวัดพระศรีสรรเพชญ์กับคลองเมือง คลองไปวัดป่าเลไลยนี้เป็นลักษณะคลองหลอด วัดป่าเลไลยเองเป็นลักษณะภูเขาทองกรุงเก่าหรือภูเขาทองกรุงเทพ ฯ ซึ่งเอาอย่างกัน เป็นที่ประชุมไหว้พระในเดือน ๑๑ เมืองสุพรรณใหม่นี้คงอายราว ๖๐๐ ปี ก่อนนั้นขึ้นไปอยู่ตะวันตกเฉียงใต้ในแม่น้ำเก่าห่างแม่น้ำนี้ประมาณ ๗๐๐ เส้น ตามระยะทางที่ได้กล่าวแล้วเมื่อวานนี้ เมืองเก่านั้นมีโคกเนินดินอย่างเดียวกันกับปฐม

---

(๑) พระยาสุขุมนัยวินิต (ปั้น สุขุม) ต่อมาได้เป็นเจ้าพระยายมราช.

เจดีย์ จะเป็นรุ่นเดียวกันหรือเลื่อนมาจาก ปฐมเจดีย์ เมืองหลวงข้างแถบสุวรรณภูมินี้เห็นจะเลื่อนขึ้น เพราะเหตุที่พวกมาไลยประเทศ คือพวกที่อยู่แหลมมะลายูขึ้นมารบกวน ตรงกันกับที่ข้างเหนือ เลื่อนลงมาตามปลายลำน้ำของเรา แต่เรื่องนี้ถ้าหากว่าได้ค้นลำน้ำได้สำเร็จ คงจะได้ความสว่างไสวออกไปอีก

เมื่อคืนนี้ฝนตก วันนี้อากาศเย็นจนตกบ่ายจึงได้ร้อน ยุงไม่ปรากฏแต่ตัวแมลงชุม

วันที่ ๒๑ ตุลาคม

ลงเรือศรีเทพไปเข้าคลองหว่างวัดมหาธาตุและหลักเมือง ไปออกหลังเมือง ในท้องทุ่งหลังเมืองมีต้นตาลเป็นอันมาก เป็นคันตลิ่งสูงดงตาลแลสุดสายตาเหมือนอย่างขึ้นจากฝั่งน้ำวงไปทั้ง ๒ ข้าง ในหว่างดงตาลนั้นเป็นทุ่งนางามดีเป็นอันมาก พระปาเลไลยอยู่ที่ชายดงตาลจึงมีนิทานกล่าวว่า ชาวเพ็ชรบุรีผู้ ๑ มาเป็นเขยอยู่ที่สุพรรณพูดกันถึงเรื่องต้นตาล ชาวเพ็ชรบุรีว่าต้นตาลเพ็ชรบุรีมากกว่าที่นี่ พวกที่นี่ว่ามากกว่าเพ็ชรบุรี เถียงกันไม่ตกลงจนจะเกิดวิวาทขึ้น เจ้าเขยเพ็ชรบุรีเห็นว่าตัวมาต่างเมืองจำจะต้องยอมแพ้ อย่าให้เกิดวิวาทถึงแตกหัก จึงยอมรับว่าต้นตาลเพ็ชรบุรีน้อยกว่าจริง แต่น้อยกว่าต้นเดียวเท่านั้น ความวิวาทก็เป็นอันระงับกันได้ด้วยยอมแพ้กันเสีย

เมื่อพ้นดงตาลออกไปแล้วเป็นที่ดอนป่าไผ่ มีทางเกวียน ๆ นั้นหน้าน้ำใช้เป็นคลอง ที่เรือไปวันนี้ นาน ๆ ก็ไปตกทุ่งเป็นทุ่งนามีชื่อต่าง ๆ ทุ่งละใหญ่ ๆ ทางนั้นคดไปคดมา เรียกว่าสามสิบสามคดมีอยู่แห่งหนึ่ง ระยะทางตั้งแต่ลำน้ำขึ้นไป ๗๐๐ เส้นจึงถึงลำน้ำเก่า เขาเรียกกันว่าลำน้ำเขาดินท่าว่า ที่ได้ชื่อว่าลำน้ำเขาดินนั้น เพราะเหตุว่าสุระอยู่

เหนือน้ำ วัดหน้าพระธาตุเมืองเก่าอยู่ใต้น้ำ วัดเขาดินนี้อยู่ในย่านกลาง เป็นวัดใหญ่อยู่ฝั่งตะวันตก มีพระเจดีย์และโบสถ์ แต่พระสงฆ์ละไปอยู่วัดสารภีเหนือน้ำขึ้นไป เหตุด้วยลำน้ำตอนข้างเหนือลึกมีน้ำตลอดปี ตอนข้างใต้แต่วัดหน้าพระธาตุลงไปขาดเป็นห้วงเป็นตอน ลำน้ำเก่านี้ไม่เล็กกว่าลำน้ำสุพรรณ น้ำก็ลึกกว่าสุพรรณ แต่เห็นฝั่งมีต้นไม้ใหญ่ ๆ มาก น้ำไหลเชี่ยวตั้งแต่ปากคลองไปจนกระทั่งถึงในลำน้ำ ต้องแจวทวนน้ำขึ้นไปอีกหลายคุ้งจึงถึงที่สระ ระยะทางหมดด้วยกัน ๘๐๐ เส้นเศษ แต่มีราษฎรพากันมาคอยอยู่เป็นอันมากตลอดหนทาง ซึ่งเดินขึ้นจากเรือไปอีกหลายเส้นจึงถึงสระ ที่สระนั้นมีสัณฐานต่าง ๆ อยู่อย่างไม่เป็นระเบียบ ตรงทางที่ขึ้นไปถึงสระคาก่อน สระยมนาอยู่ข้างเหนือ สระแก้วอยู่ตะวันตกเกือบจะตรงกับสระคา สระเกษอยู่ข้างใต้แนวเดียวกับสระแก้ว แต่เห็นปรากฏว่าเป็นสระที่ขุด มีเจดีย์ซึ่งว่ามีพระรูป ๑ ไล่เลียงเอาชื่อไม่ได้ ไปก่อเสริมฐานของเก่าที่สระคาแห่งหนึ่ง สระยมนาแห่งหนึ่ง ที่สระแก้วเป็นศาลเจ้า ที่ซึ่งสำหรับบวงสรวงก่อนตักน้ำสรง แต่ที่สระเกษนั้นมีคันดินสูงยาวไปมาก ที่บนนั้นมีรากก่อพื้นดินสูง จะเป็นเจดีย์หรือมณฑปซึ่งถูกแก้แต่ไม่สำเร็จ สงสัยว่าที่เหล่านี้น่าจะเป็นเทวสถานมิใช่วัด สระที่ขุดไว้เหล่านี้เป็นสระสำหรับพราหมณ์ลงชุบน้ำให้ผ้าเปียกเสียก่อนที่จะเข้าไปนมัสการตามลัทธิศาสนาพราหมณ์ จึงได้เป็นสระที่ศักดิ์สิทธิ์ คันดินที่กล่าวนั้นว่ามียาวไปมาก น่าจะเป็นถนนถึงเมืองเก่า ที่นี่น่าจะเป็นเทวสถานหรือวัดพราหมณ์ที่ศักดิ์สิทธิ์แห่งหนึ่งมาแต่สุพรรณเก่า จึงได้ใช้น้ำนั้นเป็นน้ำอภิเษกสืบมาแต่โบราณ ก่อนพระพุทธศาสนามาประดิษฐานในประเทศแถบนี้ มีเรื่องที่เกี่ยวถึงหลายเรื่อง เช่นพระเจ้าประทุมสุริวงศ์ เป็นเจ้าที่เกิดในดอกบัวหรือมาแต่ประเทศ

อินเดีย อันเป็นเจ้าแผ่นดินที่ ๑ หรือที่ ๒ ในวงศ์พระอินทร์ที่ครองกรุงอินทปัถ พระนครหลวงเจ้าของพระนครวัด ก่อนพุทธศาสนกาล จะราชาภิเษกต้องให้มาตักน้ำสี่สระนี้ไป และในการพระราชพิธีอภิเษกต่าง ๆ ต้องใช้น้ำสี่สระนี้ พระเจ้าสินธพอมรินทร พระยาแกรก ราชาภิเษกกรุงละโว้ ประมาณ ๑๔๐๐ ปี ก็ว่าใช้น้ำสี่สระนี้ราชาภิเษก พระเจ้าอรุณมหาราชกรุงสุโขทัยจะทำการราชาภิเษกก็ต้องลงมาตีเมืองเหล่านี้ให้อยู่ในอำนาจแล้วจึงตักน้ำไปราชาภิเษก จึงเป็นธรรมเนียมเจ้าแผ่นดินสยามทุกพระองค์สรงมุรธาภิเษกแรกเสวยราชย์และตลอดมาด้วยน้ำสี่สระนี้ มีเลขประจำเฝ้าสระรักษาอย่างกวดขัน เพราะเหตุที่มีเจ้าแผ่นดินเมืองใกล้เคียงมาลักตักน้ำไปกระทำอภิเษก จนกระทั่งเมื่อเร็ว ๆ นี้ พระเจ้ากาวิโลรส เป็นพระเจ้าขึ้นใหม่ ๆ ได้ให้มาลักน้ำสี่สระนี้ขึ้นไปทำอภิเษก เป็นข้อหนึ่งในคำที่ต้องหาว่าเป็นกบฏ

ลัทธิที่ถือน้ำสระเป็นน้ำอภิเษกนี้ ปรากฏชัดว่าเป็นตำราพราหมณ์ เช่นกับมหาภารตะอรชุนต้องไปเที่ยวปราบปรามเมืองทั้งปวง และสรงน้ำในสระที่เมืองนั้นห้ามหวงตลอดจนถึงสระในป่าหิมพานต์ เป็น ๖๔, ๖๕ สระจึงได้มาทำอัศวเมธ ซึ่งเป็นพิธีสำหรับเป็นจักรพรรดิ แต่เหตุไฉนที่สี่สระนี้จึงขลังนักไม่ปรากฏ คงจะมีตัวครูบาทสำคัญเป็นที่นับถือทั่วไป มาขุดสระและมาผูกเวทมนตร์ไว้อย่างหนึ่งอย่างใด ราษฎรในเมืองนี้มีความกลัวเกรงเป็นอันมาก น้ำในสระก็ไม่ใช้ ปลาในสระก็ไม่กิน มีหญ้าขึ้นรกเต็มอยู่ในสระ มีจระเข้อยู่ทั้งสี่สระ ได้ทราบมาแต่แรกที่ทูลกระหม่อมรับสั่งว่าน้ำท่วมถึง แต่เวลานี้ซึ่งเป็นเวลาน้ำมากพอปริ่ม ๆ ไม่ท่วม เห็นจะเป็นบางปีจึงจะท่วม แต่น้ำล้นขอบสระ ทาง

ที่เดินต้องพูนขึ้นหน่อยหนึ่ง แต่กระนั้นก็ชื้นๆน่าจะท่วมได้จริง น้ำสระคาสระยมนา ไม่สู้สอาดมีสีแดง แต่น้ำสระแก้วสระเกษใสสอาด

ได้หยุดบวงสรวงและตักน้ำแล้วขึ้นไปกินข้าว พระยาสุนทรบุรีเลี้ยงที่บนคันดิน ชาวสุพรรณอยู่ข้างจะเป็นคนนับถือเจ้านายจัด นับถือบูชาอธิษฐานได้ จะถวายอะไรเจ้าดูเหมือนจะได้บุญ ที่สุดจนเสื่อที่สานมาสำหรับให้นั่งก็มีคำอธิษฐานติด ใกล้ไปข้างเป็นพระพุทธเจ้ามากกว่าอย่างอื่น

เมื่อวานนี้มีผู้หญิงแก่คน ๑ ลงเรือ มีต้นไม้ตั้งมาในเรือพายตามมา แต่ไม่ได้ช่อง พึ่งมาได้ช่องวันนี้ นำต้นไม้นั้นเข้ามาให้ เป็นต้นโพ ถามว่าเหตุใดจึงได้เอาต้นโพนี้มาให้ บอกว่าต้นโพนี้เกิดขึ้นที่ท่านไม่เข้าใจถามว่าเหตุไรจึงว่าเช่นนั้น บอกว่าได้ไปซื้อท่านที่อยู่ในกระจกไปติดไว้ที่เรือน ต้นโพก็งอกขึ้นบนหลังหีบที่ตรงรูปนั้นเป็น ๗ ต้น จึงได้เอากาบมะพร้าวและดินมาประกอบเข้าไว้ สูงถึง ๒ ศอกเศษ พอเสด็จจึงได้นำมาให้ เห็นว่าเขาที่ดีอยู่จึงได้ให้เอาไปด้วย ได้แยกออกเป็นต้นปลีก ๓ ต้น รวมเป็นกอ ๔ ต้นไว้กอหนึ่ง ปลูกประจำสระทั้งสี่ เป็นที่ระลึกว่าได้ขึ้นไปถึงที่สี่นั้น พวกราษฎรที่มาหลายร้อยคนเต็มไปทั้งนั้นถึงต้องมีข้าวห่อมาเลี้ยงกัน กลับลงมาถึงเวลาพลบ ระยะทางขาไปประมาณ ๓ ชั่วโมง ขากลับ ๒ ชั่วโมง อยู่ข้างจะเหนื่อย

วันนี้พอออกเรือไปเสียงฟ้าร้องครื้นครั่น เห็นท้องที่แล้วว่าฝนคงจะตก แต่ระยะทางที่ไปคงจะไม่ถูกฝน ต่อกลับมาจึงเห็นที่เปียก และได้ความว่าฝนที่สุพรรณตกมาก

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

(ฉบับที่ ๓)

วันที่ ๓ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

ถึง มกุฎราชกุมาร

ด้วยระยะทางที่ไปเที่ยวคราวนี้ ซึ่งได้ส่งไปให้ทราบแล้วนั้นยังไม่ตลอด จึงขอส่งต่อมาอีก ดังนี้

วันที่ ๒๒ ตุลาคม

วันนี้กะทางผิดเป็นอันมาก ด้วยเมื่อมาครั้งก่อนเป็นขาขึ้นแล้วแจวขึ้นมา สังเกตดูเทียบกับกำลังฝีเท้าเรือครุฑเหิรเห็จ ว่าประมาณสักชั่วโมงครึ่งหรือ ๒ ชั่วโมงจะถึงบางปลาม้า จึงได้นิ่งเฉยอยู่เสียจนสาย แต่ครั้นมาจริงชั่วโมงหนึ่งเท่านั้นถึงบางปลาม้า ได้จัดการที่จะเลยลงไปตามลำน้ำไม่เลี้ยวเข้าคลอง แต่วุฒิ(๑) ไม่เลือกวัดแป๊ะซะที่เคยแวะแต่ก่อน เลือกต่ำลงไปอีก ที่ได้ชื่อว่าแป๊ะซะนี้เพราะมีผู้นำปลาแป๊ะซะมาให้ เขาเลยลงไปเลือกวัดทะค่า ได้ไปทำกับข้าวกินที่นั่น สมภารวัดตะค่ารูปนี้ชื่อแสง พุทธสร เป็นหมอและเป็นฝ่ายวิปัสสนาธุระ เป็นลูกศิษย์เรียนพระธรรม พร้อมกันกับพระมงคลทิพ ๔๕ พรรษา มีอัชฌาสัยดี ไม่รู้จักว่าใคร ดูสังเกตได้แต่ว่าเป็นผู้มีบรรดาศักดิ์ ไม่มีการอวดดีอย่างหนึ่งอย่างใดเลย ถามถึงรดน้ำมนต์ก็ว่าได้รด แต่ได้รดด้วยความซื่อตรง ไม่สำแดงว่ามีปาฏิหาริย์อย่างใด พูดถึงเรื่องมีผู้มาขอหวย ได้เคยตอบว่าให้เอาผ้าคฤหัสถ์มาให้นุ่งเสียดีกว่ามาขอหวย ทำการปฏิสังขรณ์พระอุโบสถสำเร็จแล้วกำลังจะตั้งมือพระวิหาร ได้ให้เงินช่วยในการปฏิสังขรณ์ ๘๐ บาท ไม่ได้รับโดยอาการที่ไม่งาม และยถาอนุโมทนา

---

(๑) พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าวุฒิไชยเฉลิมลาภ คือ กรมหลวงสิงหวิกรมเกรียงไกร

อย่างเรียบร้อยดี จนนึกสงสัยว่านั่นจะรู้ดอกกระมัง แต่ครั้นเมื่อเวลาลา จะมา ให้พรให้พ่อจำเริญยิ่ง ๆ ขึ้นไปก็เปนสิ้นสงสัย แล่นกลับขึ้นมาเข้า คลองบางปลาม้าไปจนถึงที่แยกจระเข้ใหญ่ เลี้ยวมาตามลำจระเข้ใหญ่ ผ่านลาดชะโดมาจอดที่หน้าบ้านหลวงวารีโยธารักษ์(๑) บ้านผักไห่ซึ่งเคย จอดแต่ก่อน ตอนคลองจระเข้ใหญ่มีผักตบชะวามากขึ้นตามลำดับ แต่ ที่ลาดชะโดเปนมากกว่าที่อื่น พระยาโบราณซึ่งกำหนดว่าจะขึ้นไปรับ ถึงสุพรรณไปไม่ได้ เหตุด้วยมีลมพายุดีผักตบแตกกระจายเต็มปิด ปากคลอง ต้องแก้ไขกันอยู่จนวันนี้ยังไม่หมด มาถึงบ้านผักไห่แต่วัน ราษฎรพากันมาเปนอันมากเต็มแน่นไปทั้งนั้น มีการแข่งเรือสนุกสนาน โห่ร้องรำกันครึกครื้น เวลาเย็นได้ลงเรือไปซื้อของตามแพเพราะคิดจะ หากฐินตกทอดสักวัดหนึ่ง ได้ลงมือหาผ้ามาแต่สุพรรณแล้ว มาหาของ เพิ่มเติมที่นี่ และได้สั่งให้ไปเที่ยวหาวัด แต่ครั้นเมื่อไปวัดชีโพน ซึ่ง เรียกว่าวัดชีตาเห็น ที่หลวงญาณ(๑)สร้าง สมบุญ(๑)ไปสร้างวิหารขึ้นไว้ ได้ช่วยการปิดทองเขา ๆ จึงเชิญไปให้อนุโมทนา ได้พบพระครูอ่ำเจ้า คณะแขวงเสนาใหญ่ เดิมเปนฐานาสมเด็จพระวันรัต (แดง) ขึ้นมา อยู่ที่วัดตึกตรงวัดชีโพนข้าม ตั้งแต่ ศก ๑๒๑ ได้เรี่ยไรสร้างพระอุโบสถ และผูกสีมาแล้วเสร็จ เปนเงินเกือบ ๑๖,๐๐๐ บาท สร้างการเปรียญ หลังหนึ่งสิ้นเงินเกือบ ๑๐,๐๐๐ บาท จ้างอาจารย์บอกพระปริยัติธรรม ดูเปนคนมีความอุตสาหะพอใช้อยู่ และไปได้ความว่าเปนวัดที่กฐินตก

(๑) หลวงญาณ คือ หลวงชลญาณวิจิตร (ขำ) ตำแหน่งปลัดกรมฝ่ายขวาในกรม ฝีพายฝ่ายพระราชวังบวร มีภูมิลำเนาอยู่ที่บ้านผักไห่ กรุงเก่า มั่งมีทรัพย์สมบัติมาก มีธิดาชื่อ สมบุญ ได้สมรสกับหลวงวารีโยธารักษ์ (อ่วม) เปนต้นสกุล "ญาณวารี" หลวงวารี ฯ กับสมบุญ ได้คุ้นเคยสนิทสนมในสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงมาก โดยฉะเพาะ สมบุญนั้น เปนคน ๑ อยู่ในจำพวกซึ่งทรงดำรัสว่าเพื่อนต้น จะเฝ้าแหนเมื่อใดก็เฝ้าได้

ไม่มีใครทอด จึงได้จองจะไปทอดวัดนั้นในมะรืนนี้ เพราะพรุ่งนี้ตาช้างมาชวนให้ไปทอดกฐินซึ่งแกได้ตระเตรียมไว้พร้อมแล้ว

ตำบลผักไห่นี้บริบูรณ์ครึกครื้นกว่าเมืองสุพรรณเป็นอันมาก นาที่ว่าเสียนั้นก็เสียในที่ลุ่มมาก ที่ซึ่งไม่ลุ่มข้าวงามบริบูรณ์ดีทั้งนั้น

ได้ถามเรื่องเมืองอู่ทองคือเมืองเก่า เจ้าอธิการแสง ตามที่ได้ไปเห็นและตามที่ได้ฟังเล่า ว่าอู่ทองนั้นอยู่เมืองเก่า หันหน้าได้หันขึ้นไปข้ามที่ตะพานหน้าวัดกร่าง ข้ามมาเดินทางฝั่งตะวันออก แล้วจึงลงไปตั้งเมืองกำแพงแสนและเมืองอื่น ๆ ห่ากยังตามอยู่เสมอ เพราะห่านั้นเดินทีละย่างนกเขาเท่านั้น อู่ทองจึงได้มีเวลาสร้างบ้านสร้างเมืองได้ แต่ครั้นเมื่อเมืองสำเร็จแล้วห่ากตามไปถึง จึงต้องย้ายต่อไป ลงปลายนั้นว่าหนีออกทะเล ห่าก็ตามไปเอาจนได้ ได้ถามว่าห่านั้นเป็นอย่างไร บอกว่าตามที่พูดนั้นเหมือนเป็นคน แต่เธอเข้าใจเองว่าเหมือนอหิวาตกโรค เมืองสุพรรณเดียวนี้ไม่ทราบว่าผู้ใดสร้างแต่ไม่ใช่อู่ทองสร้าง อู่ทองที่หนีห่าไม่ใช่อู่ทองที่ไปเป็นเจ้าแผ่นดินที่กรุงเก่า เป็นอู่ทององค์อื่น อู่ทองมีหลายองค์เป็นตำแหน่งเจ้า ผู้ซึ่งสร้างวัดอู่ทองในลำน้ำสุพรรณก็เป็นอู่ทององค์หนึ่งต่างหากเหมือนกัน แต่จะมีลำดับและกำหนดเรียกเปลี่ยนกันอย่างไร สมัยเทียบกับครั้งใดคราวใดไม่ทราบไม่ได้ยินใครเล่า

วันที่ ๒๓ ตุลาคม

เวลาเช้าลงเรือครูทองลงไปช่วยนายช้างและอำแดงพลับ(๑) ทอด

---

(๑) นายช้างกับนางพลับ สามีภรรยาคู่นี้ ได้ทรงคุ้นเคยในคราวเสด็จประพาสครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ เสด็จไปแวะที่บ้าน นายช้างกับนางพลับไม่รู้จัก แต่ต้อนรับเสด็จให้ทรงสำราญพระราชหฤทัย ประพฤติตัวเหมือนฉันมิตรสหายที่เสมอกัน ต่อเสด็จกลับมาแล้ว นายช้างนางพลับจึงได้รู้ ทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้ตั้งนายช้างเป็นหมื่นปฏิพัทธภูบาล เป็นคนโปรดมาแต่ครั้งนั้น เรื่องพิสดารของนายช้างปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุประพาสต้นครั้งแรก.

กฐินตำบลวัดหัวเวียง เขาจัดการทอดที่การเปรียญ เพราะโบสถ์นั้นน้ำจวนจะท่วม เครื่องบริกขารไม่มากสิ่ง แต่เป็นของอย่างที่ถือกันว่าเป็นของดี คือตู้กระจก หมอนปั๊ก กระเช้า ป้านถ้วย เป็นต้น คู่สวดก็ได้เครื่องบริกขาร อันดับได้สบงและหีบระฆัง หมากพลูธูปเทียน ได้ออกเงินช่วยองค์กฐิน ๒๐ บาท คู่สวดองค์ละ ๖ บาท อันดับองค์ละกึ่งตำลึง แต่อยู่ข้างจะเป็นการนางนอง ด้วยเหตุที่เขากำหนดจะทอดต่อเวลาพรุ่งนี้มาพ้องกับกฐินที่เราจะทอด สมภารก็ไม่อยู่ ผู้อปโลกน์ก็ไม่อยู่ แต่ก็ไม่ได้บอกขัดข้องอย่างไร วิธีที่จะทอดนั้นคือตั้งไตรและเครื่องบริกขารอ่างของกินไว้กลางศาลา แล้วมีดอกไม้ธูปเทียนตามแต่จะมีมากเท่าใดมาวางมั่วสุมอยู่ที่ไตร สัปปุรุษที่ไปมากน้อยเท่าใดไม่ว่านั่งล้อมกันอยู่ที่นั่น เจ้านายนั่งเก้าอี้ซึ่งตั้งเรียงไว้เป็นแถว พอพระลงนั่งเรียบร้อยแล้วเอาสายสิญจน์กลุ่มหนึ่งมาคลี่ออกโยงผ้าไตร แล้วจ่ายกันถือทั่วไปอย่างหล่อพระ จึ่งมีหัวหน้าสัปปุรุษนำตั้งนโมพร้อมกันก่อน แล้วว่าอรหังสัมมาสัมพุทโธ แล้วถวายกฐิน ผู้นำนำ คนทั้งปวงว่าตามอย่างเดินเทียน แต่การที่จะว่าผ้านั้นอยู่ข้างประดักประเดิดมาก ท่านวัดหัวเวียงนี้ว่าผ้าได้ แต่ไม่มีผู้อปโลกน์ ต้องเขียนคำอปโลกน์ให้เดี๋ยวนั้น อ่านก็ไม่ใคร่จะออกประหม่า แต่ครั้นอปโลกน์แล้วเสร็จสวดไม่ได้ ต้องเลยยถาตักบาตรข้าวซึ่งหาไป แล้วย้ายไปวัดใหม่ซึ่งอยู่ไม่ห่างกันนัก เป็นวัดที่๒ พิณพาทย์ไม่ได้ประโคมจนเวลาพระลง ประโคมในเรือเวลาผ้ากฐินไป แล้วยกพิณพาทย์ขึ้นตั้งบนบก พอสัปปุรุษไป ประโคมอีกครั้งหนึ่ง เป็นสัญญาให้พระลง วัดนี้พระสงฆ์ ๑๕ รูปพรักพร้อมกันดี แต่เสียเคาที่ขึ้นอปโลกน์ก่อนแล้วจึงได้ว่าผ้า เขาว่ากฐินบ้านนอกอยู่ข้างจะเลอะเทอะ

เช่นนี้ เมื่อได้เห็น ๒ วัดนี้เข้าแล้ว ให้นึกชมท่านเจ้าอธิการแสง วัดตะค่า ซึ่งไปหยุดเมื่อวานนี้ ได้สอบถามวิธีถวายกฐินและทำกฐิน ชี้แจงได้ถูกต้องเรียบร้อยหมด เป็นผู้มีความรู้และความสุจริตอยู่มาก วัดที่นี่ใกล้กรุงมากกว่ายังเลอะเทอะ ได้ช่วยเงินและตักบาตรเหมือนวัดโน้น แจกเสมาด้วยเป็นการครึกครื้นสนุกดี ครั้นทอดกฐินแล้วจึงไปทำกับข้าวเลี้ยงกันที่บ้านตาช้างซึ่งได้จัดรับอย่างรับซารวิตซ์ตามเคย กลับมาลงเรือแจวที่ปากคลองฦาไชย แจวเข้าไปวัดกุฎีฦาไชย ดูเป็นวัดใหญ่อยู่ โบสถ์เก่ามาก มีหน้าต่างข้างละช่อง แต่ไม่มืด พระสงฆ์มีถึง ๓๐ รูป พระครูเจ้าวัดจำพรรษาอยู่วัดเบญจมบพิตร จึงมิได้รับในที่นี้

กลับมาพบจิระ[๑]มาถึง ดูสบายดีขึ้นมาก

เรื่องกฐินมีคนช่วยมาก ชาวร้านไม่เอาเงินทั้งนั้น ต้องยัดเยียดให้ ยายพลับใจแกเด็ด ที่เราไปช่วยกฐินแก เจ้าอธิการองค์ละห้าตำลึง แกช่วยเราเสีย ๓๐ ตำลึง คู่สวดองค์ละ ๖ บาท อันดับองค์ละกึ่งตำลึงเหมือนกัน สมบุญและญาติของเขาก็ช่วย ยายพลับให้สายสร้อยทองมากอยู่ เป็นของลูกสาวที่ตายช่วยในการกุศล เดิมแกหมายว่าจะหล่อพระรูปด้วย ทองแกจะให้หล่อพระรูป ครั้นรู้เรื่องราวเข้าเลยอุทิศในการหล่อพระสัมพุทธพรรณี กฐินคิดว่าจะจัดให้เป็นการอย่างข้างนอกเช่นที่ได้ไปเห็นมาวันนี้

วันที่ ๒๔ ตุลาคม

วันนี้เวลาเช้าขึ้นไปเยี่ยมบ้านสมบุญ แล้วจึงลงเรือไปกฐิน ใช้เรือครุฑเล็กเป็นเรือผ้าไตร บริกขารลงเรือต้น มีเรือกราบโถงเป็น

(๑) พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าจิรประวัติวรเดช คือ กรมหลวงนครชัยศรีสุรเดช

เรือดั่งคู่หนึ่ง เรือกลองอีกลำหนึ่ง ไปเข้าคลองริมวัดตึกนั้นเอง เป็นคลองที่ไปบางอ้อได้ วัดนี้เป็นบ้านจีนช้างหลวงอภัย อำแดงเงินภรรยาจีนช้างตาย อำแดงเงินถวายเป็นวัด เป็นตึกอย่างจีนสัก ๕-๖ หลังบ้านใหญ่อยู่ หันหน้าลงทางแม่น้ำ ตัวอำแดงเงินนั้นเองก็ยังอยู่ อายุ ๗๕ ปี แต่ลูกเต้ากีมีเป็น ๔ คน ศรัทธาขึ้นมาถวายบ้านเป็นวัด แต่พระซึ่งเป็นผู้รับแต่ก่อนไปทำการไม่สำเร็จ เลยร้างไปคราวหนึ่ง จนพระครูวินัย-ธรรม อ่ำ ฐานาสมเด็จพระวันรัต (แดง) ซึ่งเป็นชาวตำบลนี้ขึ้นมาอยู่จัดการเรี่ยไรทำพระอุโบสถผูกพัทธสีมาและทำการเปรียญหลังใหญ่ต่อออกไปทางหลังบ้าน หันหน้าลงคลอง จึงให้ชื่อว่าวัดตึก ตึกนั้นคือเก๋งเจ๊ก คชนั้นคือช้าง หิรัญ เงิน จึงตกลงเป็นตึกคชหิรัญศรัทธารามน่าชมความอุตสาหะทำเป็นอย่างใหม่ ไม่ใช่เจ๊กเป็นฝรั่งปนเจ๊ก เกลี้ยงๆ แต่แน่นหนาดีพอใช้ พระประธานฝีมือหลวงกลมาบรรจง เป็นแม่ลูกอื่นซึ่งควรจะดีกว่านี้ เป็นที่น่าเสียใจอยู่บ้าง แต่ก็ไม่สู้เลวทีเดียวนัก การเปรียญทำใหญ่โตดี เห็นจะไม่มีวัดไหนเท่า สัปปุรุษนั่งได้หลายร้อยสะอาดหมดจด ราษฎรพากันไปคอยอยู่มาก มีไตรและของไทยทานไปช่วยจนนับไม่ถ้วน แต่เงินยกส่วนที่ตาช้างกับยายพลับออกเสียแล้ว ยังเป็นเงินถึง ๗๙๘ บาท ส่งเติมย่อยกันอยู่เสมอจนกฐินแล้ว การทอดกฐินวันนี้จัดเป็นอย่างข้างนอก คือตั้งสบแลเป็นข้างในอยู่ข้างฐานพระอย่างวัดอรุณ แต่ราชอาสน์อยู่ที่หน้าที่บูชาทีเดียว เจ้านายข้าราชการและราษฎรเข้าไปนั่งในโบสถ์เต็ม เว้นว่างอยู่แต่ที่วางของบริกขารและไทยทาน ถวายกฐินโยงสายสิญจน์ถือทั่วกันและว่าพร้อมๆ กันอย่างเมื่อวานนี้ เจ้าอธิการว่าผ้าพระกฐินทานเกือบจะถูก แต่คงจะไม่ได้สังเกตไว้ถ้วนถี่ ทั้งประหม่าด้วย จึงไม่เหมือนบางกอกแต่ยังใช้ได้ดี

สวดญัตติและกรานกฐินถูกต้องเป็นที่เรียบร้อย อนุโมทนาก็สวดดีเกือบจะไม่รู้สึกว่าพระหัวเมือง ถ้าหากว่าเหมือนกฐินเมื่อวานนี้ ๒ วัด จะเป็นที่น่าเสียดายเป็นอันมาก ด้วยเครื่องบริกขารและไทยทานกับทั้งเงินไม่มีกฐินไหนเท่า แต่เครื่องบริกขารไม่ได้ถวายด้วยมือ เพราะเหลือที่จะขนถวายได้ เต็มไปทั้งนั้น จึงได้ถวายด้วยวาจา ในสิ่งซึ่งแบ่งไม่ได้เป็นของบริวารแห่งองค์กฐิน สิ่งซึ่งแบ่งได้ให้แจกพระสงฆ์ ๑๑ รูป ได้ครองไตร ๕ แต่ยังได้สบง ๒ ผืน จีวรผืนหนึ่ง กับสิ่งของอื่นๆ มีกาน้ำ โคม ถ้วยแก้วหมอนและอื่น ๆ อีกบ้าง เสร็จการกฐินแล้วออกมาตักบาตรเลี้ยงพระที่การเปรียญ ราษฎรพากันหาข้าวแกงและสิ่งของมาคนละเล็กละน้อยแต่มากมายเหลือเกิน ถ้าพระจะมีบาตรองค์ละสัก ๔ บาตรก็เห็นจะรับข้าวไม่พอ ปล่อยให้เขาเข้าไปตักกันเป็นที่สนุกสนานมาก การกฐินเช่นนี้โดยจะเล่นในกรุงเทพ ฯ คงไม่สนุกได้อย่างนี้ พวกราษฎรเหล่านี้กล้าเข้ามานั่งพูดจาเข้าหมู่กันได้ไม่สะทกสะท้าน ดูเป็นที่ปีติยินดีกันมาก พระยถาแล้วจึงได้กลับมาลงเรือครุฑเหิรเห็จขึ้นตามลำแม่น้ำน้อย พักกินข้าวที่วัดหน้าโคก ออกจากวัดนั้นเป็นที่นาท่วมแลเห็นเหมือนทะเล ตามทางลำแม่น้ำน้อยนี้มีบ้านเรือนคนติดต่อกันหนาตลอด เหมือนอย่างในกรุงเก่า ตามตลิ่งมักจะมีที่ดอน วัดเก่า ๆ ก็มีหลายวัด เมืองวิเศษชัยชาญที่ย้ายลงไปตั้งบ้านอ่างทองได้ตั้งอยู่ในลำแม่น้ำน้อยนี้เป็นอำเภอเรียกว่าอำเภอวิเศษชัยชาญ ที่ตั้งพลับพลาสูงขึ้นมาพ้นทางที่จะออกไปเมืองอ่างทองหน่อยหนึ่ง อยู่ฝั่งตะวันออก ตำบลห้วยสิงห์ อำเภอโพทองแขวงอ่างทอง ตามที่ได้กะไว้ ครั้งนี้ขึ้นมาค้างสูงเพียงเท่านี้ ถ้าขึ้นไปตามลำน้ำน้อยนี้ จะผ่านแขวงเมืองพรหม ผ่านเมืองสิงห์เก่าไปออก

ปากน้ำเมืองสรรค์ ถ้าเลี้ยวไปทางตะวันตกก็ขึ้นไปเหนือสุพรรณ ถ้าเลี้ยวทางตะวันออกก็ออกไปทางชัยนาท ตอนข้างล่างนี้ไม่มีใข้ ทั้งลำน้ำน้อยนี้และลำน้ำเชาดินข้างสุพรรณ ฉะเพาะเป็นใข้อยู่แต่ที่เมืองสรรค์ เพราะเป็นดงขึ้นในเมืองที่ร้าง เมืองสรรค์นี้ครั้งก่อนก็ได้ไปแล้ว ถ้าจะล่องออกไปที่ว่าการเมืองอ่างทองทางชั่วโมงครึ่ง ไปป่าโมก ๓ ชั่วโมง วันนี้ถูกฝนเมื่อจวนจะถึงที่พักจอดเรือ การที่ย้ายเมืองวิเศษชัยชาญไปตั้งเสียอ่างทอง และย้ายสิงห์ไปตั้งเสียแม่น้ำโน้น เพราะแม่น้ำน้อยนี้หน้าแล้งน้ำแห้ง มีน้ำอยู่ตั้งแต่หัวเวียงขึ้นมาถึงผักไห่ เหนือนั้นขึ้นมาขาดเป็นห้วงเป็นตอน

วันนี้มาก่อนถึงพลับพลาฝนตก เวลาค่ำมีผ้าป่า เขาทำเป็นรูปต้นโพทองและมีลิงนั่งอยู่ใต้ต้น เป็นเครื่องหมายนามของตำบลนี้

วันที่ ๒๕ ตุลาคม

เมื่อคืนนี้เวลา ๒ ยามเป็นพายุฝนตกฟ้าร้อง อยู่ข้างจะตึงตังมาก ท้องไม่สู้สบาย วันนี้จึงได้ไปเที่ยวสายไป กรมสมมต[๑] ชายเสรฐวงศ์[๒] เจ้าพระยาสุรวงศ์[๓]ไปล่วงหน้ากองหนึ่งแห่งอื่นก่อน เพื่อจะล่อให้คนไปตอม วุฒิไชยแยกล่วงหน้าไปกองหนึ่ง ไปด้วยเรือครุฑเหิรเห็จ ระยะที่ขึ้นไปบ้านเรือนคนไปบางที่พรมแดนเมืองอ่างทองกับเมืองพรหมใต้นั้นลงมาบ้านเรือนเต็มตลอดแลเห็นวัดไชโยใกล้มาก ดูเหมือนถ้าตัดตรงไปจะสัก ๒๕ เส้นหรือ ๓๐ เส้น ขึ้นไปเหนือคลองวัดโพธิ์ประจักษ์ ซึ่ง

(๑) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์.

(๒) พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเสรฐวงศ์วราวัตร ในสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระจักรพรรดิพงศ์ ฯ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นอนุพงศ์จักรพรรดิ ใน พ.ศ. ๒๔๕๑ นั้น.

(๓) เจ้าพระยาสุรวงศวัฒนศักดิ์ (โต บุนนาค).

ไปออกใต้เมืองพรหม หยุดพักทำกับข้าวกินที่วัดท่าข้าม วัดซึ่งได้ชื่อว่า ท่าข้าม เพราะเปนที่เกวียนข้ามมาแต่ข้างตะวันตก มีน้ำตาลมามาก ที่นี่มีการเปรียญใหญ่แต่ทำไม่ดี ท่าทางจะไม่ทนอยู่เท่าไร เลี้ยงกันแล้วยืมเรือเปิดประทุน ๔ แจวพระ ล่องลงมาหยุดฟังเทศน์มหาชาติที่วัดจำปา กรมขุนสรรพสาตรเสด็จ ในการเปรียญคนนั่งเต็มแน่นไม่มีที่ว่าง กำลังเทศน์ชูชก มีกระจาด ๓ กระจาดเปนเครื่องกัณฑ์ๆ เดียว เงินติดเทียนไม่ตกเปนของพระ สำหรับรวมไว้ใช้ในการปฏิสังขรณ์ พวกชาวบ้านเหล่านี้ทั้งที่ผักไห่และที่นี่ ทั้งสาวทั้งเด็กแต่งตัวมาก มีเครื่องทองหยองเพียบๆ ตัว มีผู้หญิงตัดผมคล้ายๆ ดอกกระทุ่มแต่ยาว ไว้ผมทัดหรือที่เรียกว่าผมหมวกโตและยาวทัดขึ้นไปบนหูหลายคน มีตาแก่คนหนึ่งชื่อจั่น อายุได้ ๑๐๐ ปีถ้วน สอบสวนแล้วเดินเหินยังแข็งแรง ตาเห็นอยู่บ้าง แต่หูไม่ได้ยินเลย ไปนั่งฟังเทศน์อยู่ด้วย พวกมัคนายกต้อนรับแข็งแรง มีเสื่ออ่อนมาปูให้นั่ง หมอนขวาน หมากบุหรี่น้ำชาเลี้ยง ได้ติดกัณฑ์เทศน์ ๓ ตำลึง และเอาหมกไว้ในหมากในบ้านต่างๆ ที่เขามารับแห่งละบาท อีก ๙ บาท แล้วลงเรือกลับมา ขึ้นเรือครุฑที่ใต้วัดจำปาสัก ๒ เลียว ได้พาลูกศิษย์วัดลงมาด้วย ๔ คน ในเรือไฟแจกเงินให้คนละกึ่งตำลึงให้แจวกลับขึ้นไป น้ำเชี่ยวมาก ขากลับล่องลงมาไม่ช้าเลยถึงบ่าย ๔ โมง มีเรือราษฎรมาประชุมอยู่แน่นฟากตรงกันข้าม ที่จริงแม่น้ำตอนนี้ตั้งแต่อำเภอโพทองลงไปถึงกรุงเก่า บ้านเรือนเต็มติดกันไปหมดไม่มีที่เปลี่ยว วัดก็มีใหญ่ๆ มาก กำลังก่อสร้างอยู่ก็มี ไม่มีวัดร้าง เขาว่าระยะทางขาขึ้นตั้งแต่บ้านผักไห่ขึ้นไปนอนเมืองสิงห์ ๑๓ ชั่วโมง ออกจากเมืองสิงห์ไปอีกครึ่งวัน ก็ออกจากแม่น้ำเมืองสรรค์ถึงชัยนาท

วันที่ ๒๖ ตุลาคม

ลงเรือครุฑไปเข้าคลอง ไปหยุดลงเรือแจว เรือไฟลากเข้าไปตามลำรางในท้องทุ่งคำหยาด จนถึงตำหนักซึ่งว่าเป็นที่ขุนหลวงหาวัดเสด็จออกมาทรงผนวช ที่นี้พระยาจ่าแสนเป็นผู้ได้พบขึ้นก่อน ได้บอกไว้แต่เมื่อคราวขึ้นไปเมืองเหนือ ไม่มีเวลาที่จะมาดู ตามอรรถาธิบายของพระยาโบราณคดีเห็นว่า ชะรอยบ้านในทุ่งคำหยาดนี้จะเป็นบ้านพวกกรมช้าง จึงได้มีชื่อวัดเกี่ยวข้องเป็นช้าง ๆ เช่นกับวัดโขลงข้ามเป็นต้นหลายวัด หลวงทรงบาศครั้งแผ่นดินพระนารายน์ที่เป็นคู่คิดกับพระเพทราชาเอาราชสมบัติ ได้เป็นกรมพระราชวังหลัง ภายหลังที่ให้ถามว่าพระเจดีย์สร้างแล้วจะควรรื้อนั่งร้านหรือจะควรเอานั่งร้านไว้ ให้เอาไปประหารชีวิตเสียนั้น ชะรอยจะอยู่บ้านนี้ หลวงทรงบาศผู้นี้เป็นบิดากรมหลวงอภัยนุชิต กรมหลวงพิพิธมนตรี ซึ่งเป็นพระมเหสีขุนหลวงบรมโกศ เจ้าฟ้าเอกทัศ เจ้าฟ้าอุทุมพร เป็นพระโอรสกรมหลวงพิพิธมนตรี เมื่อเจ้าฟ้าอุทุมพรออกจากราชสมบัติครั้งแรก ทรงผนวชอยู่วัดประดู่ ที่จะยังไม่มีความบาดหมางมากกับขุนหลวงสุริยามรินทร์ ครั้นเมื่อทรงผนวชครั้งหลัง ที่ความบาดหมางจะมากขึ้น จึงได้คิดออกมาสร้างตำหนักที่ตำบลคำหยาดนี้ เพื่อจะเอาเป็นที่มั่น เพราะเหตุที่ตำบลคำหยาดเป็นหมู่ไม้อยู่ในกลางท้องทุ่ง ไม่มีลำคลองที่เข้าไปถึง ถ้าจะเข้าทางทิศใดคงแลเห็นเสียก่อนนาน หวังจะเอาไว้เป็นที่มั่นป้องกันตัว ถ้าขุนหลวงสุริยามรินทร์เอะอะขึ้นมาอย่างไรก็จะหนีมาอยู่ที่ในนี้ จะคิดสู้ด้วยคนในท้องที่ก็เป็นพระญาติวงศ์สมัครพรรคพวกอยู่แล้ว

แต่ครั้นเมื่อไปถึงได้เห็นตัวตำหนักเข้า เห็นว่าไม่ใช่ตำหนักที่ทำโดยรีบร้อนเป็นการด่วน อย่างเช่นพระยาโบราณกล่าว เป็นตำหนักที่

ทำการโดยมั่นคงประณีต แต่เป็นประณีตชั้นตอนปลายในแผ่นดินพระบรมโกศ ประณีตตอนต้นนั้นคือวัดกุฎีดาวเป็นตัวอย่าง เพราะทำแข่งวังหลวง ประณีตตอนปลายเป็นเวลาแผ่นดินพระบรมโกศเอง ที่ไว้ใจคนอื่นทำ

ข้อซึ่งพระยาโบราณเห็นว่าบ้านหลวงทรงบาศจะอยู่ที่นี่นั้นเห็นจะถูก พระญาติวงศ์เห็นจะมีอยู่มาก แต่ตำหนักนี้คงจะได้สร้างเมื่อขุนหลวงบรมโกศเสด็จมาเที่ยวประพาสตามแถบเมืองอ่างทองเนือง ๆ จนถึงได้เสด็จพระนอนขุนอินทรประมูลถึง ๒ ครั้ง ทรงปฏิสังขรณ์ทั้งวัดพระนอนจักรศรีและพระนอนอินทรประมูล ที่ตำหนักคำหยาดนี้คงจะได้สร้างขึ้นไว้เป็นที่ประทับ เสด็จออกมาเนือง ๆ อย่างเดียวกันกับพระเจ้าปราสาททองสร้างบางปอิน ในแผ่นดินพระบรมโกศไม่เสด็จบางปอิน เสด็จขึ้นมาอ่างทองเนือง ๆ ตำหนักนี้มีลักษณะเดียวกันกับตำหนักทุ่งหันตรา คือก่อเป็นตึกสูงจากพื้นดิน ๕ ศอก ผนังชั้นล่างเป็นช่องคูหาปูพื้นกระดาน ชั้นบนซุ้มหน้าต่างเป็นซุ้มจระนำ หลังคาในประธาน ๓ ห้อง มีมุขลดหน้าท้าย รวมเป็น ๕ ห้อง มีมุขเด็จทั้งหน้าทั้งหลัง ด้านข้างหน้ามุขเด็จเสาหาร มีอัฒจันทร์ขึ้นข้าง มุขหลังอุดฝาตันเจาะช่องหน้าต่างไว้สูง เห็นจะยกพื้นขึ้นเป็นหอพระ ที่หว่างผนังด้านหุ้มกลองเจาะเป็นคูหาทั้งข้างหน้าข้างหลัง มีช่องคอสอง ในช่องเหล่านี้ทาดินแดงทั้งนั้น ฝีมือเป็นฝีมืออย่างสไตล์ลพบุรี โดยยาวตลอดหลัง ๙ วา ๒ ศอก ขื่อกว้าง ๕ วา ดูเป็นรอยแก้ อุดหน้าต่างมุขลดด้านหลังเสียทั้ง ๒ ด้าน ตำหนักนี้พื้นดินก็ยังต่ำ น้ำท่วมแฉะรอบ หันหน้าไปตะวันออกหันหลังไปตะวันตก ตรงด้านข้างใต้มีวิหารเล็กหรือหอพระหลังหนึ่ง แยกอยู่คนละโคก มีเจดีย์องค์เล็กซึ่งรูปร่างอย่างไรไม่ได้ความพังเสียแล้วองค์หนึ่ง นอกนั้น

ไม่มีอะไร การที่ขุนหลวงหาวัดออกมาทรงผนวช ไม่ได้ทรงผนวชที่สำนักนั้น ทรงผนวชที่วัดโพทองแล้วไปประทับอยู่สำนักคำหยาด อย่างเดียวกันกับจะไปทรงผนวชวัดชุมพล แล้วไปประทับอยู่พระที่นั่งไอศวรรย์ทิพอาสน์หรือวโรภาศพิมานเป็นการชั่วคราวเท่านั้น แล้วก็กลับลงมาอยู่วัดประดู่ เห็นจะไม่มีความคิดใหญ่โต ถึงที่จะตั้งมั่นสำหรับต่อสู้ ถ้าหากว่าขุนหลวงหาวัดคิดจะไม่ยอมให้สมบัติแก่ขุนหลวงสุริยามรินทร์แล้ว มีช่องที่จะทำได้หลายอย่าง ขุนหลวงสุริยามรินทร์สิปรากฏโด่งดังว่าเป็นคนโง่กักขฬะ จนถึงพระบิดาทำนายว่าถ้าเป็นใหญ่ขึ้นบ้านเมืองจะฉิบหาย บังคับให้ออกบวช ตั้งเจ้าฟ้าพรเป็นวังหน้าขึ้นไว้แล้ว เวลาเมื่อขุนหลวงบรมโกศสวรรคตก็ได้เป็นเจ้าแผ่นดิน ถึงว่าขุนหลวงสุริยามรินทร์จะลึกมานั่งกีดเกะกะอยู่ จะเชิญเสด็จไปเสียข้างไหนก็คงจะทำได้ ไม่จำจะต้องฆ่า นี่ยอมถวายสมบัติกันโดยดีออกไปบวช ถึงว่าเมื่อพะม่ามารับสัญญาว่าจะคืนสมบัติให้ขุนหลวงหาวัดตัวจะกลับออกไปบวชเสีย ครั้นพะม่าไปแล้วไม่ทำตามคำที่พูด กลับนั่งพูดกันเอาพระแสงพาดตัก ขุนหลวงหาวัดก็ไม่เห็นน่าจะต้องกลัวอะไร เพราะจะทำอะไรก็ไม่เห็นจะต้องเกรงใจ เช่นเอาปิ่นราชมนตรี พระยาเพ็ชรบุรีไปฆ่าเสีย ก็ไม่เห็นขุนหลวงสุริยามรินทร์ว่าไรได้ การที่กลับออกมาบวชอีกน่าจะเป็นได้ด้วยไม่มีความมักใหญ่ เห็นควรสมบัติจะได้แก่พี่ชายที่แก่กว่าจริงๆ อย่างหนึ่ง หรือจะเป็นคนที่อ่อนไม่แข็งแรงและไม่มีใครนิยมนับถือ ใจคอเกียจคร้านคับแคบนั้นอย่างหนึ่ง หรือจะทำให้ปรากฏว่าใจดี เห็นพี่อยากครองเมืองก็ให้ครองคงไม่ไปได้ถึงไหน เมื่อเหลวไหลอย่างไรต่อไปก็คงตัวได้เป็น นี่อีกอย่างหนึ่ง

มีข้อที่จะพิจารณาอยู่อย่างหนึ่ง ปรากฏในพงศาวดารว่า กรมเทพพิพิธเปนพรรคพวกข้างวังหน้า คือเจ้าฟ้าดอกมะเดื่อ ออกไปคบคิดกับเจ้าพระยาอภัยราชาที่วัดกระโจม จะเอาแผ่นดินถวายขุนหลวงหาวัด ขุนหลวงหาวัดเองเปนผู้เข้าไปทูลขุนหลวงสุริยามรินทร์ จะเปนด้วยเหตุใด ถ้าว่าขุนหลวงหาวัดไม่อยากเปนเจ้าแผ่นดินด้วยไม่เห็นสมควร ก็ลงกันได้ จะว่าเพราะกำลังอ่อนก็ชอบกล บางทีกรมเทพพิพิธคิดการครั้งนั้นจะเปนแต่กลอุบายยืมชื่อขุนหลวงหาวัดไปอ้างไม่ได้บอกให้รู้ตัวเพื่อจะให้คนนิยม คนที่นิยมหมายว่าเปนความจริง มาพูดขึ้นกับขุนหลวงหาวัด เมื่อขุนหลวงหาวัดได้ทราบแล้วจะคิดเห็นว่า ถ้ากรมเทพพิพิธทำการได้สมความคิด ฆ่าขุนหลวงสุริยามรินทร์เสียแล้วก็จะมาฆ่าท่านเสียด้วย แล้วก็จะเปนเจ้าแผ่นดินเอง ขุนหลวงหาวัดคงรู้นิสสัยกรมเทพพิพิธเพราะเคยฝากเนื้อฝากตัวกันมา เหตุฉะนั้นจึงได้นำความไปทูลเจ้าแผ่นดิน ดังนี้ก็จะเปนได้ ข้อที่ว่าจะเปนการอวดดีลองให้เปนดู คงจะไม่ไปถึงไหนแล้วตัวก็จะได้เปน ก็เปนการที่น่าทำอยู่แต่แรก แต่ครั้นเมื่อพะม่ามาก็ถูกต้อนเข้าไปอยู่ในกำแพงกับพระราชาคณะทั้งปวง ไม่คิดอ่านสึกหาลาพรตออกมาช่วยการงานอะไร นิ่งทอดธุระเฉยอยู่ได้ น่ากลัวจะไปข้างเปนคนอ่อนมากกว่าอย่างอื่น เห็นจะทำไปไม่ไหวแล้วก็ทอดธุระตามบุญตามกรรม แต่คงจะเปนผู้ที่มีความแค้นความน้อยใจพี่ชายว่าสมบัติก็ยกให้ มีทัพศึกก็สึกออกมาช่วยรักษาบ้านเมือง ครั้นเสร็จศึกแล้ว ท่านพี่ชายกลับหยาบช้าไม่ยกย่องตามการที่ควร เหตุที่ออกมาบวชเพราะความแค้นนั้น เห็นจะเปนความจริง

ที่นี้ไม่ใช่วัดเลย แต่เดี๋ยวนี้พระได้มาตั้งเรือนจากโกโรโกเรขึ้นไว้ ที่จะสำคัญว่าเปนวัด แต่ก็อยู่ตอนหนึ่งต่างหาก ยังไม่ได้มาจับต้อง

ตำหนักของเก่านี้ ได้สั่งห้ามไว้อย่าให้มาทำอะไร ถ้าจะทำวัดวาอาราม อะไรก็ให้ทำในที่นอกออกไป กลับออกมาๆ แวะทำกับข้าวกินที่วัดโบสถ์ แล้วมาทางคลองศาลาแดง แวะลงเรือแจวเข้าไปพระนอนขุนอินทรประมูล พระนอนองค์นี้ยาวกว่าพระนอนจักรศรี ฝีมือทำอยู่ข้างจะดี เป็นช่างหลวง พระพักตร์งาม แต่วิหารไฟไหม้โทรมลงมาหมดช้านานมาแล้ว มีโคกเห็นจะเป็นโบสถ์พูนสูงกว่าโคกพระนอน ก่อเขื่อนอิฐรอบ มีโบสถ์ไม่มีหน้าต่าง ฝีมืออิฐเป็นอิฐถาก เห็นจะปฏิสังขรณ์ครั้งแผ่นดินพระบรมโกศเหมือนกัน เป็นโบสถ์ ๕ ห้อง พระข้างในเป็นพระศิลา แท่นพระเป็นที่ตั้งพระ ๕ องค์ๆ กลางสูง องค์ที่นั่งสองด้านหันหน้าเข้าหาพระองค์กลาง มีพระเจดีย์ ๘ เหลี่ยมอยู่หลังโบสถ์ ถูกขุดเป็นโพรง ขนเอาพระพิมพ์ออกมาทิ้งไว้ข้างนอกมาก พระพิมพ์นั้นฝีมือไม่สู้ดี นั่งบ้าง ยืนบ้าง นอนบ้าง องค์โตๆ ไม่ปรากฏว่ามีปริศนา

พระครูวัดไชโยมารับที่นี้ ราษฎรมาประชุมกันมากทั้ง ๒ แห่ง มาจากคลองขุนอินทรประมูลไม่ช้าก็ออกแม่น้ำ ขึ้นมาจอดที่บ้านผู้ว่าราชการเมือง

เรือครุฑเหิรเหินเดินแล่นทวนน้ำในฤดูนี้ ประมาณว่า ๑๐๐ เส้นต่อ ๑๕ มินิต ถ้าจะมาจากอำเภอโพทองตรงมาประมาณสักชั่วโมงเศษก็จะถึงที่นี้

วันที่ ๒๗ ตุลาคม

ลงเรือล่องลงมาเข้าคลองบางนางร้า หาที่พักทำกับข้าวไม่เหมาะจนมาออกปากคลอง เลยขึ้นไปดูข้างเหนือ เห็นว่าจะช้าเสียเวลาไป

จึงได้แล่นกลับลงมา ไม่ช้าเท่าใดก็ถึงวัดวรนายกรังสรรค์วัดเขาดิน ที่จริงภูมิฐานดีแลเห็นเด่นแต่ไกล เปนที่ประชุมไหว้พระใหญ่ไม่มีที่ไหนเท่า สุพรรณ อ่างทอง ลพบุรีก็ลงมาพร้อมกันหมด เสียแต่การก่อสร้างไม่แข็งแรงเลย พื้นดินขึ้นไปที่โคกโบสถ์สูงครากแบะจะพัง มาไลยเจดีย์ปูนยังไม่ทันจะดำมีต้นไม้ขึ้นมาก ทำก็มะลอเสียแต่แรกแล้ว ไม่ได้แวะเลยลงมาตามลำน้ำโพสามต้น ไปทางบางขวดถึงปากช่องที่จะเข้าไปวัดตูม วัดศาลาดา จอดเรือโมเตอร์ที่นั่น ลงเรือสามสิบหกศอกแจวเข้าไป หยุดทำกับข้าวที่วัดศาลาดา ซึ่งมีการเปรียญน่าพอปรม ๆ ที่จริงไม่เห็นท่าทางที่น่าจะอด หน้าวัดก็มีบ้าน การเปรียญก็ดีเปนที่มีเทศนาว่าการกันอยู่ แต่มีพระองค์เดียวเท่านั้น พระองค์เดียวก็มิใช่อยู่อย่างจน ๆ อยู่กุฎีฝากระดานยังใหม่ มีคฤหัสถ์ที่เปนพวกพ้องนั่งอยู่เปนหลายคน เรือท่านเล็ก(๑)มาแต่ป่าโมกพบกันได้เรียกให้หยุดพักที่นี่ กินข้าวแล้วขึ้นดูพระอุโบสถและวิหาร มีพระเจดีย์กลมองค์หนึ่งอยู่ตรงหลังวิหาร อุโบสถและวิหาร ๔ ห้อง ๒ หน้าต่างเท่ากัน วิหารไม่มีหลังคา มีพระพุทธรูป ๖ องค์ เปนพระศิลาปั้นปูนเพิ่มเติมชะนิดพระลพบุรี แต่ในพระอุโบสถเปนพระไม่สู้เก่า ผนังครากหลังคาโปร่งสกปรก ถัดขึ้นไปอีกหน่อยหนึ่งจึงถึงคลองเข้าวัดตูม อยู่คนละฟาก วัดตูมนี้เปนที่มีผลประโยชน์อยู่บ้าง คือป่าสะแกและที่นากัลปนา จึงได้มีพระอยู่เสมอ ไม่เคยขาดทีเดียวอย่างวัดศาลาดา แต่เดี๋ยวนี้ก็มี ๒ องค์เท่านั้น เคยมีถึง ๕ วัดตูมนี้ลานวัดมีต้นไม้ร่มชิดเปนวัดอย่างสมถะแท้ พระอุโบสถใหญ่แต่มีหน้าต่างข้างละช่อง จนหับหน้าหลัง หน้าบันเทพนมก้านขดโต ๆ ปั้นลมเปนรูปตุ๊กตา ทำนองเดียวกับวัดกลางเมือง

(๑) คือ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศวรเดช

สมุทร มีหลังเดียว แต่พระเจดีย์เป็น ๒ องค์ ๆ หนึ่งตรงหลังโบสถ์ องค์หนึ่งไม่ตรง หายกันกับวัดศาลาดา วัดศาลาดานั้นมีทั้งโบสถ์ทั้งวิหาร แต่มีพระเจดีย์องค์เดียว นี่มีแต่โบสถ์แต่มีพระเจดีย์ ๒ องค์ มีพระเจดีย์เล็กอีกองค์หนึ่ง พังหมดทั้งสาม พระพุทธรูปในนั้นมีแถวใน ๓ แถว หน้ามีพระทรงเครื่องที่มีน้ำในพระเศียรองค์หนึ่ง อีกองค์หนึ่งว่าเชิญลงไปวัดเบญจมบพิตรแทนว่าง จะให้หาพระขึ้นมาตั้งเปลี่ยน พระ ๓ องค์แถวในปิดทองแต่ฉะเพาะที่พระองค์ ผ้าทาชาด สังเกตดูการพระอุโบสถทั้ง ๒ วัดนี้ เห็นจะได้มาซ่อมในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า วัด ๒ วัดนี้เป็นวัดเดิมแต่ครั้งกรุงอโยธยา ชั้นเดียวกันกับวัดเดิมที่เรียกว่าวัดศรีอโยธยา วัดเดิมเป็นคามวาสีตั้งอยู่กลางพระนคร วัดตูมเป็นวัดอรัญวาสี ตั้งอยู่ในป่า วัดศาลาดาเป็นศิษย์ของวัดตูม ข้อที่วัดเข้ามาอยู่ในดอนลึกเช่นนี้ เป็นเหตุด้วยขุดคลองบางขวด ลัดตัดแม่น้ำทิ้งเสียประมาณสัก ๘๐ เส้น อย่างเดียวกันกับคลองเกร็ดและบางบัวทอง ยังแลเห็นรูปลำแม่น้ำกว้างใหญ่อยู่ตามทิวไม้ แต่แม่น้ำตื้นทำนากันลงมาเสียจึงเหลือแต่เป็นคลอง ปากช่องข้างบนมาออกใต้โพสามต้น บ้านเรือนคนยังมีตลอดหนทาง การที่แม่น้ำนี้ตื้น เห็นจะได้ตื้นมาเสียช้านาน แผ่นดินพระนเรศวรได้มีจดหมายว่าประชุมทัพที่บางขวดแล้ว ลำแม่น้ำโพสามต้นนี้เป็นแม่น้ำเดียวกันกับคลองเมือง ค่ายโปสุพลาตั้งอยู่เหนือวัดเขาดิน ค่ายพระนายกองตั้งที่โพสามต้นจริง ๆ ยังมีรากอิฐที่ก่อกำแพงปรากฏอยู่ แต่ข้างริมน้ำตลิ่งพังไปกลับงอกเป็นเกาะขึ้นเสียในกลางน้ำ จึงดูแคบไป โพสามต้นนั้นมีวัด แต่ว่าเหลือต้นโพอยู่ต้นเดียวเป็นหน่อโพเดิม วัดนี้ถูกรื้อเอาอิฐไปทำกำแพง ปากช่อง

ที่แม่น้ำอ้อมเรียกบางนางล้าง เป็นทางซึ่งครอบครัวขุนแผนขึ้นมาส่งทัพ ซึ่งข้ามแม่น้ำที่เหนือพลับพลาวัดม่วงนี้หน่อยหนึ่ง แล้วจึงพากันลงไปปลูกโพสามต้นที่ใต้พลับพลานี้ลงไป เรื่องขุนช้างขุนแผนแผนที่เขามั่นคง ไม่เหลวไหลอย่างวงศ์ ๆ จักร ๆ

วัดตูมนี้เป็นที่สำหรับลงเครื่องพิชัยสงครามแต่ดั้งเดิมมา คงเป็นแต่แรกตั้งกรุงอโยธยาตลอดจนถึงทุกวันนี้ ไม่ต่ำกว่า ๓๐๐ ปี แต่การก่อสร้างคงจะได้แก้ไขมาโดยลำดับ อย่างไร ๆ ก็ไม่เป็นวัดใหญ่โต แต่เป็นที่สงัด พระในวัดไม่เคยทำเอง เป็นพระที่อื่นขึ้นมาทำ เช่นเครื่องพิชัยสงครามที่กรุงเทพฯ ก็พระวัดพระเชตุพนขึ้นมาทำ ที่นี่และที่วัดเดิมศรีอโยธยา ทูลกระหม่อมทรงนับถือ เสด็จพระราชดำเนินก็มี พระราชทานให้มาทอดกฐินตั้งแต่เด็ก ๆ มา วันนี้ได้ให้นิมนต์พระเลื่อง ซึ่งเป็นหลานศิษย์พระอาจารย์ม่วง มาลงเครื่องตามแบบพระอาจารย์ม่วง พระญาณไตรโลก พระสุวรรณวิมลศีล พระครูวัดหน้าพระเมรุ พระครูวัดขุนญวน มานั่งปรกในการลงเครื่องนั้นด้วย ครั้นเสร็จแล้วได้กลับโดยเรือแจว มาออกทางปากช่องข้างเหนือขึ้นมาพลับพลา วันนี้มีคนมามากยิ่งกว่าทุกแห่ง เพราะเขามีหนังและมีเพลง และมีผ้าป่า ๆ ที่นี่มากลำแต่งต่าง ๆ เป็นการครึกครื้นกว่าทุกแห่ง นับเป็นการนักขัตฤกษ์ที่ประชุมคนใหญ่ วันนี้มีลมเย็นฟ้าแลบ แต่ไม่มีฝน

วันที่ ๒๘ ตุลาคม

เวลาเช้าล่องทางแม่น้ำโพสามต้นเลี้ยวเข้าคลองสระบัว มาออกคลองเมืองที่หน้าพระราชวัง คลองสระบัวนี้เป็นคลองที่ขุดลัดไปออกบางแก้ว สำหรับที่จะเดินทางจากพระราชวัง ไม่ต้องอ้อมไปขึ้นทาง

วัดสามพิหาร ตอนตั้งแต่วังไปตรง ไปโอนต่อเมื่อจะเข้าบรรจบลำแม่น้ำ คลองนี้เหมือนกันกับคลองมอญที่กรุงเทพ ฯ เห็นจะเป็นที่ตั้งบ้านเรือนแน่นหนามาก เพราะอยู่ใกล้พระราชวัง มีถนนทั้งสองฟากคลอง แต่ถนนลึกเข้าไป ไม่ได้อยู่ริมน้ำ มีวัดรายริมถนนเป็น ๒ แถว วัดที่ออกชื่อบ่อย ๆ ก็อยู่คลองนี้โดยมาก ล่องลงทางหัวแหลม มาเห็นเขากำลังขนตะเกียกัน ได้ความว่าเห็นจะเป็นออกอัดมีแข่งเรือ แล้วลงมาแวะดูที่บางปอิน น้ำท่วมแล้วยังกำลังขึ้นอยู่วันละนิ้ว นิ้วกึ่ง ขรัวเมฆมาคอยรับ ได้ให้เงินแทนทอดกฐิน ๑๐๐ บาท มีพวกที่บางปอินเอาขนมจีนน้ำพริกมาให้ ลงเรือล่องมาหยุดพักกินกลางวันที่วัดเชิงรากน้อย พบพระยาสุขุม พระยารัษฎา(๑) เจ้าขจร(๒)ไปคอยรับอยู่นั่น ครั้นเลี้ยงกันแล้วล่องเรือลงมาพบมกุฎราชกุมารรับมาลงเรือด้วย ล่องลงมาจอดที่หน้าแพวัดราชาธิวาส ที่เจ้านายและข้าราชการไปคอยรับอยู่ พอตกเย็นลง ก็ฝนตั้งและมีตกประปราย ขึ้นมาดูงานไม่ทันที่วักฝนตก บางกอกฝนยังชุกมาก ที่ไหนซึ่งเขาบอกว่ามียุงชุม ยังสู้บางกอกไม่ได้สักแห่งเดียว

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

---

(๑) พระยารัษฎานุประดิษฐ์ (คอซิมบี้ ณ ระนอง) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต.
(๒) หม่อมเจ้าขจรศุภสวัสดิ์ ข้าหลวงรักษาราชการเมืองปทุมธานี.

พระราชกระแส

เรื่องจัดการทหารมณฑลกรุงเทพ ฯ ในรัชกาลที่ ๕

ที่ ๒๒/๓๑๑๕ ศาลายุทธนาธิการ

วันที่ ๒๘ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ด้วยกรมทหารที่ม (กาศ) กองรักษาการเวลานี้ซึ่งนอกจากที่มีอยู่ในพระบรมมหาราชวังและสวนดุสิต คือ (๑) กองรักษาการกองมหันตโทษ ตั้งอยู่ที่กองมหันตโทษ มีหน้าที่ยามรักษาการฉะเพาะแต่ที่กองมหันตโทษ (๒) กองรักษาการกองลหุโทษ ตั้งอยู่ที่ภายในศาลายุทธนาธิการ มีหน้าที่ยามรักษาการฉะเพาะแต่ที่กองลหุโทษ (๓) กองรักษาการกรมยุทธนาธิการ ตั้งอยู่ที่ภายในศาลายุทธนาธิการ มีหน้าที่ยามรักษา ที่ศาลายุทธนาธิการ กองโรงเรียนทหารบก คลังสรรพยุทธของกระทรวงกลาโหม ซึ่งตั้งอยู่ที่พระราชวังบวร เมื่อมีเหตุการณ์ในหน้าที่ยามของกองรักษาการกองใด เป็นหน้าที่ที่กองนั้นจะได้ออกระงับเหตุได้โดยเร็วและเป็นการสะดวกตามแบบผลัดเปลี่ยนยามนั้นด้วย แต่กองรักษาการซึ่งตั้งอยู่ภายในศาลายุทธนาธิการ ๒ กองนั้น ก็มีหน้าที่แต่ฉะเพาะเหตุในหน้าที่ที่จัดยามของกองนั้นออกรักษาอยู่ ถ้าจะไประงับเหตุอย่างอื่นแล้ว นายทหารต้องเรียกทหารพวกอื่นซึ่งต้องมีเวลาช้าไป เว้นแต่จะได้รับคำสั่งพิเศษจากนายทหารผู้ใหญ่ จึงจะแบ่งทหารกองรักษาการนั้นไปได้ ส่วนสถานที่ของกองรักษาการซึ่งอยู่ที่ชั้นกลางภาย-ในศาลายุทธนาธิการนั้น ถ้ามีเหตุการณ์ขึ้นเช่นที่กองลหุโทษเป็นต้นการที่จะรวดเร็วทันท่วงทีคงสู้ให้มีที่อยู่ข้างภายนอกไม่ได้

เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า สมควรจัดให้กองรักษาการซึ่งตั้งอยู่ที่ศาลายุทธนาธิการทั้ง ๒ กองรวมอยู่ในบังคับนายร้อยเอกผู้ ๑ มีนายร้อยโท

หรือนายร้อยตรี ๑ มีจำนวนทหารตามจำนวนที่จะต้องผลัดเปลี่ยนยาม รวมอยู่แห่งเดียวกันเป็นกองหนึ่ง เรียกว่ากองรักษาการในพระนคร มีหน้าที่บังคับบัญชาตรวจตรากองและยามรักษาการ ซึ่งตั้งอยู่ในพระนคร ทุกตำบล เว้นแต่ที่ในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งมีกรมทหารมหาดเล็ก และกรมทหารราบที่ ๒ รักษาอยู่แล้ว และที่ส่วนดุสิตซึ่งกรมทหาร มหาดเล็กกับกรมทหารราบที่ ๔ รักษาอยู่แล้วนั้น กับถ้ามีเหตุการณ์ขึ้น ในพระนคร เช่นการคุมพวกวิวาทซึ่งเกี่ยวในคนทหาร หรือเหตุที่ไม่เกี่ยวกับคนทหารแต่เหลือกำลังของกองตระเวนบอกมา จะได้ออกระงับเหตุได้ทันท่วงที ส่วนสถานที่กองรักษาการนั้นเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า สมควรจัดที่มุขด้านหน้าศาลายุทธนาธิการชั้นล่างของที่ว่าการกระทรวงกลาโหม เป็นทางสะดวกดี กับจะได้จัดให้มีประโยชน์ในการอื่นด้วย คิดด้วยเกล้าฯ ว่า ถ้าเวลาค่ำแล้วให้ปิดประตูศาลายุทธนาธิการเสียทั้งหมด ให้เดินทางมุขซึ่งเป็นที่กองรักษาการ นายทหารกองรักษาการจะได้ตรวจตราคนและสิ่งที่ไปมาให้เรียบร้อยถูกต้องตามแบบ เป็นทางที่ได้ตรวจตราแข็งแรงขึ้นได้อีกส่วนหนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานกราบทูลหารือนายพลเอก สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช เสนาบดีกระทรวงกลาโหม ในเรื่องสถานที่ ทรงเห็นดีและทรงอนุญาตเป็นการตกลงแล้ว แต่ตามที่จะจัดนี้ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานเรียนพระราชปฏิบัติ ถ้าทรงพระราชดำริเห็นชอบแล้ว ขอรับพระราชทานพระบรมราชานุญาตจัดการต่อไป

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ขอเดชะ

(ลงพระนาม) ข้าพระพุทธเจ้า **จิรประวัติวรเดช**

ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ

ที่ ๒๕/๔๗๓ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๒๙ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหมื่นนครชัยศรีสุรเดช

ด้วยได้รับหนังสือ ที่ ๒๒/๓๑๑๕ ลงวันวานนี้ เรื่องที่เห็นควรจะจัดกองรักษาการในพระนคร ให้ตั้งอยู่ที่หน้ามุขศาลายุทธนาธิการชั้นล่างของที่ว่าการกลาโหม เพื่อจะได้ตรวจตราระงับเหตุการณ์ซึ่งเกิดขึ้นในพระนครได้ทันท่วงทีนั้น ชอบแล้ว อนุญาตให้จัดตามความดำรินั้น

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

ที่ ๒๓/๓๒๗๖ ศาลายุทธนาธิการ

วันที่ ๓ กันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ด้วยตามที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจจัดการกรมทหารมหาดเล็กต่อมาจนเวลานี้ ยังเป็นสิ่งสำคัญอยู่อย่างหนึ่งด้วยเรื่องคนทหารกรมนี้มีน้อยไม่พอกับทางที่จะจัดการให้ความสุขแก่ตัวคน ซึ่งจะได้กวดขันให้ดียิ่งขึ้นอีก และคนทหารกรมนี้ที่มีน้อยมาแต่เดิมทั้งเป็นทางที่ลดน้อยลงทุกชั้นนั้น

๑. พื้นเดิมของกรมทหารมหาดเล็กแรกตั้ง ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เลือกจัดมหาดเล็กมาเป็นทหาร ล้วนแต่เป็นบุตรข้าราชการเป็นต้น ครั้นต่อมาคนที่รับราชการเป็นทหารชั้นนั้นได้เป็นข้าราชการมีสัญญาบัตรไปโดยมาก นอกจากนั้นก็ศูนย์ไปเกือบทั้งหมด ไม่ได้หมู่ทหารรับราชการสืบต่อกันมาเหมือนกรมอื่น

๒. ครั้นปีกุน นพศก ๑๒๔๙ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้ยกมหาดเล็กฝ่ายพระราชวังบวร ฯ มาสมทบกรมเป็นทหารมหาดเล็กอีกชั้นหนึ่ง การที่ชำระคนมหาดเล็กฝ่ายพระราชวังบวร ฯ เข้าเป็นทหารในครั้งนั้น ได้คนเข้ารับราชการทหารไม่ต่ำกว่า ๗๐๐ คน แต่ตามบัญชีมีคนมหาดเล็กถึงสามพัน

๓. ส่วนการที่สืบติดตามต่อไปตามบัญชีที่ยังไม่ได้ตัว ก็ดูเป็นการละเลยกันอยู่ จนเมื่อข้าพระพุทธเจ้าได้เข้ารับราชการ ได้ลองตรวจจัดให้สืบส่วนติดตามกันขึ้นอีก ก็ย่อมเป็นการลำบาก นาน ๆ จึงจะได้สักคนหนึ่ง และถึงได้ตัวบ้างก็ไม่คุ้มกับการที่ต้องจัดไป และไม่ทันกับจำนวนคนที่ถึงกำหนดปลดเป็นกองหนุน แต่ถึงกระนั้นก็ยังคงสืบส่วนติดตามอยู่ต่อไป การที่สืบส่วนยากนั้น (๑) เพราะบัญชีมีแต่ชื่อตัว

ชื่อบิดาเสียโดยมาก ไม่มีตำบลบ้านเมืองที่จะทราบได้ (๒) ที่มีตำบลบ้านเมืองบ้างแต่ไม่มีตัวอยู่ตรงตามบัญชี ไม่ทราบว่าอพยพไปอยู่ที่ใด เพราะการช้านานมาแล้ว (๓) จะหาผู้ที่รู้จักตัวตามรายชื่อในบัญชีไม่ใคร่จะมี แม้แต่หากจะพบกันในที่ใด ๆ ก็ไม่สามารถจะทราบได้ ด้วยไม่มีสิ่งที่หมายเช่นการสักหมายเป็นต้น

๔. ตามที่มีพลทหารแต่เพียงประมาณ ๖๐๐ คน จึ่งได้จัดเวรผลัดเปลี่ยนประจำการแต่ ๒ ผลัด เข้าเวรประจำการ ๓ เดือน ออกเวร ๓ เดือน มาตั้งแต่เดิม ไม่เหมือนกับกรมทหารราบอื่น ๆ ที่มีเวร ๔ ผลัดในชั้นก่อน และบัดนี้มีเวรเป็น ๕ ผลัดแล้ว แต่ที่ทหารมหาดเล็กต้องรับราชการตรากตรำมากกว่ากรมอื่นดังนี้ จึงมีกำหนดอายุ ๔๐ ปีปลดพ้นฉกรรจ์ ผิดกับทหารกรมอื่นที่ปลดพ้นฉกรรจ์อายุ ๕๐ ปี เป็นแบบดังนี้มาแล้วตั้งแต่เดิมมา และตามที่ปลดพ้นฉกรรจ์อายุ ๔๐ ปีนั้น มีจำนวนคนปลดเป็นกองหนุนชั้นต่าง ๆ มากกว่าจำนวนบุตรหมู่ที่ขึ้นใหม่ จนในเวลาทุกวันนี้มีทหารในกรมนี้อยู่เพียงบุตรหมู่ประจำ ๓ ปี ๑๐๓ คน คนเวรทั้ง ๒ ผลัดมีอยู่ ๒๔๙ คน ถ้าจะจัดเป็นเวร ๕ ผลัด คนเวรยังขาดอัตรา ๑,๒๓๖ คน

๕. เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า ถ้าไม่ได้คนกรมใดมาเพิ่มเติมแล้ว คนก็คงน้อยลงทุกชั้นจนที่สุด เมื่อคนน้อยลงวิธีแบบธรรมเนียมทหารต้องผ่อนผันตามกันไป และคนที่รับราชการเป็นพลทหารมหาดเล็กอยู่บัดนี้ ความงามความเป็นอยู่อย่างไรก็ไม่มีผิดแปลกดีไปกว่าพลทหารกรมอื่น ๆ

๖. การที่จะให้มีคนเพิ่มเติมขึ้นได้นั้น เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่ามีอยู่ ๒ ทาง (๑) ถ้าทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรม

ราชานุญาตให้รับทหารกรมอื่น ๆ คัดเลือกผู้ที่มีความประพฤติและรูปร่างสมควร เข้ารับราชการเป็นทหารมหาดเล็กตามความสมัคร ฉะเพาะทหารที่สมัครมานี้ให้มีเวรออกคิดตามจำนวนเวร ๕ ผลัด ปลดพ้นฉกรรจ์อายุ ๕๐ ปี เมื่อมีคนพอกับที่จะจัดเวร ๕ ผลัดทั้งหมดได้เมื่อใด จึ่งรวมคนเก่าเข้าเป็นเวร ๕ ผลัดด้วย และปลดพ้นฉกรรจ์อายุ ๕๐ ปีทุกคน ตามที่จะยอมรับทหารกรมอื่นสมัครดังนี้ เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าคงจะมีผู้สมัครเพราะเป็นชั้นราบในเงินเดือนมากกว่ากัน หน้าที่ก็เบากว่าทหารราบนอกด้วย แต่จะได้คนพอกับต้องการเร็วช้าอย่างใดนั้นไม่เป็นการแน่ และคงจะเป็นเหตุบกพร่องทางกรมอื่น เป็นแต่พอผ่อนผันแก้ไขไปคราวหนึ่งเท่านั้น ไม่เป็นทางที่ได้มีทหารมากขึ้น (๒) ถ้าทรงพระราชดำริเห็นสมควร ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ยกคนกรมหนึ่งกรมใดซึ่งนอกจากทหารมาสมทบกรมเป็นทหารแล้ว ไม่เป็นการบกพร่องแห่งกรมทหารอื่น ทั้งเป็นทางที่จะมีคนเพิ่มขึ้นได้จริง เมื่อทหารมหาดเล็กมีมากขึ้นจะได้รับพระราชทานจัดเป็นเวร ๕ ผลัด และขอพระราชทานให้มีกำหนดปลดพ้นฉกรรจ์อายุ ๕๐ ปี เป็นแบบเดียวกันทั่วไป ส่วนการที่จะจัดต่อไปอย่างใดเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าคงจะเป็นอันกวดขันขึ้นได้โดยสะดวก

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ขอเดชะ

(ลงพระนาม) ข้าพระพุทธเจ้า **จิรประวัติวรเดช**

ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ

ที่ ๒๖/๕๐๙ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๔ กันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึง กรมหมื่นนครชัยศรีสุรเดช

ด้วยหนังสือที่ ๒๓/๓๒๗๖ ลงวันวานนี้ ว่าด้วยคนทหารกรมมหาดเล็กมีน้อย ได้จัดผลัดเปลี่ยนประจำการแต่ ๒ ผลัด ต้องตรากตรำไม่เหมือนทหารราบอื่น ๆ จึงต้องกำหนดอายุเพียง ๔๐ ปีพ้นฉกรรจ์ บัดนี้คิดจะให้มีคนเพิ่มเติมขึ้น คือ อย่าง ๑ คิดจะคัดเลือกทหารกรมอื่นตามแต่จะสมัคร อีกอย่าง ๑ ว่าถ้าให้ยกคนกรมหนึ่งกรมใดนอกจากทหารมาสมทบได้จะมีคนเพิ่มขึ้น เมื่อมีทหารกรมมหาดเล็กมากขึ้นตามความคิดนี้แล้ว จะจัดเปลี่ยนเป็นเวร ๕ ผลัด มีกำหนดปลดฉกรรจ์อายุ ๕๐ ปี เป็นแบบเดียวกันทั่วไป จะเป็นการกวดขันสะดวกขึ้นนั้น ทราบแล้ว

การที่จะยกกรมอื่นมาในเวลานี้ยังไม่คิดเห็น อนุญาตให้จัดการเลือกคนทหารกรมอื่นดังเช่นที่ว่านั้นก่อน

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

ที่ ๑๗/๕๘๙๙ ศาลายุทธนาธิการ

วันที่ ๔ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๔

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ด้วยเมื่อปีรัตนโกสินทรศก ๑๒๓ ข้าพระพุทธเจ้าได้ทูลเกล้า ฯ ถวายรายงานวิธีจัดการปกครองและระเบียบการทหารบกในแพนกกรมยุทธนาธิการกลางเพื่อทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท ตามการที่ดำเนินมานั้น บัดนี้ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้า ฯ ถวายรายงานการทหารในมณฑลกรุงเทพ ฯ และความดำริในการต่อไป เพื่อเป็นทางที่จะได้ทรงพระราชดำริอีกชั้นหนึ่ง

๑. ทหารบกมณฑลกรุงเทพ ฯ ตามที่เป็นอยู่ ณ บัดนี้ จัดตั้งขึ้นเป็นกรมบัญชาการมณฑล ๑ มีกรมและกองทหาร คือ

(๑) กรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์

(๒) กรมทหารม้าที่ ๑

(๓) กรมทหารปืนใหญ่ที่ ๑

(๔) กรมทหารช่างที่ ๑

(๕) กรมทหารราบที่ ๑

(๖) กรมทหารราบที่ ๒

(๗) กรมทหารราบที่ ๓

(๘) กองโรงเรียนนายสิบมณฑลกรุงเทพ ฯ

(๙) กองพยาบาลมณฑลกรุงเทพ ฯ

นายพลตรี พระยารามกำแหง (๑) เป็นผู้รับราชการสนองพระเดชพระคุณในตำแหน่งผู้บัญชาการมณฑลในขณะนี้

---

(๑) พระยารามกำแหง (กลิ่น)

๒. วิธีปกครองมณฑลในแพนกบัญชาการ

การปกครองทหารในมณฑลกรุงเทพ ฯ ตั้งแต่เดิม ๆ มาก็ได้รวมอยู่ในหน้าที่ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการนั้นเองตลอดมาจนเมื่อรัตน-โกสินทรศก ๑๑๘ ครั้นเมื่อศก ๑๑๘ นั้นได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดตั้งกรมบัญชาการทหารบกมณฑลกรุงเทพ ฯ ขึ้นเปนครั้งแรก เพราะเหตุที่กรมยุทธนาธิการจะได้มีโอกาสและเวลาดำริจัดการตั้งมณฑลทหารตามหัวเมืองให้เจริญยิ่งขึ้น แต่ในสมัยนั้นแม้แต่กรมยุทธนาธิการได้จัดการตามหัวเมืองให้เจริญยิ่งขึ้นอยู่ก็จริง แต่ทางหัวเมืองก็เพียงพึ่งเริ่มจัดแต่มณฑลนครราชสิมาแห่งเดียว การของกรมยุทธนาธิการและกรมบัญชาการทหารบกมณฑลกรุงเทพ ฯ ก็ยังไม่ขาดตอนกันออกไปได้จริง ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการยังต้องเอาใจในแพนกบัญชาการมณฑลอยู่ด้วยเปนอันมาก และผู้บัญชาการมณฑลเปนแต่เสมอผู้ช่วยในแพนกนี้ ถ้าผู้บัญชาการมณฑลที่เปนผู้มีความสามารถมาก งานในแพนกกรมกลางก็เบาลง ถ้าความสามารถน้อยผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการก็ต้องมีหน้าที่มากขึ้นเปนธรรมดา จึ่งยังนับว่าเปนมณฑลอิสสระเช่นเดียวกับมณฑลนครราชสิมาไม่ได้

ต่อมาเมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดตั้งมณฑลทหารเพิ่มขึ้นอีกหลายมณฑล การของกรมยุทธนาธิการกลางทวีมากขึ้นเปนลำดับไป ซึ่งไม่เปิดโอกาสให้เอาใจแก่มณฑลกรุงเทพ ฯ ได้เช่นก่อน โดยต้องมีภาระและกังวลในส่วนหัวเมืองเสียเปนเบื้องต้น การทหารในมณฑลกรุงเทพ ฯ นับว่าดำเนินช้าลงไป ถ้าเทียบกับมณฑลหัวเมืองแล้ว การปกครองการบังคับบัญชาตลอดถึงการฝึกหัดทั้งปวงเปนอันสู้กันไม่ได้ทั้งสิ้น เมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๒๓ ทหารบกได้มีมณฑลหัวเมืองขึ้นถึง ๗

มณฑล มณฑลกรุงเทพ ฯ ต้องถอนนายทหารดี ๆ ไปจากมณฑลกรุงเทพ ฯ เป็นอันมาก ยิ่งกระทำให้การในมณฑลกรุงเทพ ฯ ยุ่งยากขึ้นอีกชั้นหนึ่ง ตลอดทั้งคนที่จะเข้ารับราชการเป็นพลทหารก็แร้นแค้นต่าง ๆ จึงเป็นเวลาที่มณฑลกรุงเทพ ฯ ใช่แต่ไม่เดินกลับจะถอยหลังเสียอีก ในศกนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้นายพลตรีพระยารามกำแหงเข้ามาเป็นผู้บัญชาการมณฑลซึ่งตำแหน่งนี้ได้ว่างอยู่นาน เพราะผู้บัญชาการมณฑลคนก่อนได้ไปราชการมณฑลพายัพในการปราบเงี้ยวเสียนั้น ตั้งแต่นายพลตรีพระยารามกำแหงเข้ามารับราชการในตำแหน่งนี้ การทหารในมณฑลนี้พ้นขึ้นเห็นทันตา ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้พยายามจัดระเบียบการที่ก้าวก่ายระหว่างกรมยุทธนาธิการกับมณฑลกรุงเทพ ฯ แยกกันออกไปให้เด็ดขาดยิ่งกว่าที่เป็นมาแล้วแต่เดิม การจึงดำเนินสะดวกดีขึ้นเป็นอันมาก

๓. ระเบียบการรับคนเข้าเป็นทหาร

คนที่จะเข้ารับราชการทหารในมณฑลกรุงเทพ ฯ นั้น บังเกิดขึ้นตามหมวดหมู่เลขเดิม ๆ ที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สมทบเข้ามารับราชการทหารนั้นทั้งสิ้น ครั้นเมื่อเกิดจลาจลในมณฑลพายัพต้องระดมทหารมณฑลกรุงเทพ ฯ ขึ้นไปปราบเหล่าร้าย และขึ้นไปประจำอยู่ถึงสองปีบ้างสามปีบ้าง ทางมณฑลกรุงเทพ ฯ ขาดคนลงไป และผู้ที่กลับจากราชการมณฑลพายัพก็ต้องปล่อยออกไปพักตามภูมิลำเนา โดยที่ไปรับราชการเหน็ดเหนื่อยมานั้นเป็นกำหนดคนหนึ่งหลาย ๆ ปี จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเลขส่วยฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ทั้งสิ้นมาสมทบเป็นทหาร และกระทรวงกลาโหมเป็นหน้าที่ที่จะส่งคนเหล่านี้เข้ารับราชการ คนที่ได้มาใหม่นี้เป็นคนชราแทบทั้งสิ้น ที่ชั้นบุตรหมู่

มีน้อย ทั้งจำนวนในบัญชีที่พระราชทานมาเป็นทหารนั้นเล่าก็มีอยู่แต่ชื่อ หาได้มีตัวคนมารับราชการจริงไม่ คือได้ไม่ถึง ๑ ส่วนใน ๓ เป็นต้น ถ้าเป็นคนชราก็ต้องจัดเวรให้เสียทีเดียวไม่ได้อยู่ประจำการเช่นนั้น คนที่จะเข้ารับราชการทหารมณฑลกรุงเทพ ฯ ร่อยหรอลงไป ทั้งเมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มณฑลพิษณุโลก มณฑลนครสวรรค์ มณฑลราชบุรีใช้ข้อบังคับลักษณะเกณฑ์ทหารขึ้น บรรดาคนที่เดิมสังกัดเป็นทหารในมณฑลกรุงเทพ ฯ ซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ในมณฑลทั้ง ๓ นี้ ก็ต้องโอนไปเป็นทหารมณฑลทั้ง ๓ นั้นทั้งสิ้น ทหารในมณฑลกรุงเทพฯ จึงขาดอัตราลงไปมาก ตลอดทั้งการติดขัดในวิธีที่จะติดตามบุตรหมู่คนระบาดอย่างเช่นเคยกระทำมา โดยเหตุที่การปกครองหัวเมืองได้เปลี่ยนแปลงไป และวิธีชำระเลขอย่างเก่า ๆ จะมาใช้ในสมัยนี้ก็ยาก บางอย่างก็ไม่เป็นการสมควร เช่นจับตัวญาติไม่ว่าผู้หญิงผู้ชายมากักขังเร่งตัวคนระบาดเช่นนี้เป็นต้น นอกจากนี้มีการขัดข้องต่าง ๆ อีกหลายประการตามที่ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทตลอดแล้ว ซึ่งย่อมทำลายวิธีรับคนโดยอย่างเก่า ๆ นี้มาเป็นทหารลงทุกที จึงเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าวิธีรับคนอย่างเก่านี้ไม่มีเวลาที่จะได้คนมากได้อีกแล้ว แม้แต่จะพระราชทานเลขหมู่ใดกองใดเข้ามาสมทบอีกในสมัยนี้ ก็เท่ากันกับให้ทางแก่เจ้าหมู่นายหมวดเดิม ๆ และคนที่ปล้นปล้อนหากินในทางนี้ เบียดบังกระทำการทุจจริตลงเอาเงินไพร่ให้เป็นที่เดือดร้อนทั่วไปเท่านั้น การที่จะให้สำเร็จได้ในเรื่องคนที่สำหรับจะเป็นทหารในมณฑลกรุงเทพฯนี้มีอยู่แต่ทางเดียว คือทางขยายข้อบังคับลักษณะเกณฑ์ทหารขึ้นในมณฑลกรุงเก่าและมณฑลนครชัยศรีเสียก่อน และยกคนทั้ง ๒ มณฑลนี้เข้ามารับราชการในมณฑลกรุงเทพ ฯ เมื่อเป็นโอกาสดีเมื่อใดค่อยขยายข้อบังคับลักษณะ

เกณฑ์ทหารนี้ใช้ในมณฑลกรุงเทพ ฯ อีกด้วย ส่วนมณฑลกรุงเก่าและมณฑลนครชัยศรี ตามที่หารือกับพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรง-ราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เห็นพร้อมกันว่าจะจัดได้ในรัตนโกสินทรศก ๑๒๕ ทั้ง ๒ มณฑล

๔ วิธีการปกครองกรมและกองทหาร

กรมและกองทหารในมณฑลกรุงเทพ ฯ ตามจำนวนที่กล่าวไว้แล้วนั้น ต่างขึ้นตรงต่อกรมบัญชาการมณฑลทั้งสิ้น

กรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์

กรมทหารมหาดเล็กจัดเป็น ๔ กองร้อย ประจำอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ๓ กองร้อย ผลัดเปลี่ยนกันไปอยู่สวนดุสิต ๑ กองร้อย ทหารมหาดเล็กพวกเดิมซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ จัดตั้งขึ้นนั้น ได้คนเข้ารับราชการชั้นดี ๆ เป็นที่ไว้วางใจได้ คนจำพวกนี้และบุตรหลานของคนจำพวกนี้ ได้ออกไปสนองพระเดชพระคุณในตำแหน่งสูง ๆ ก็มาก ที่เสื่อมศูนย์หายไปตายไปก็มาก ในกรมทหารมหาดเล็กไม่มีเหลือเลย นอกจากที่รับราชการเป็นตำแหน่งชั้นสัญญาบัตรอยู่ ๑ คนเท่านั้น คนที่รับราชการอยู่ในกรมทหารมหาดเล็กทุกวันนี้ อาศัยหมู่มหาดเล็กวังหน้าซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สมทบเข้าเป็นทหารมหาดเล็กนั้นเป็นพื้น ได้จัดให้เข้ารับราชการประจำ ๓ ปี เมื่อพ้นกำหนดประจำการแล้วออกไปเป็นคนเวร แบ่งออกเป็น ๒ ผลัด คือเข้ารับราชการเดือนหนึ่งออกเดือนหนึ่ง จนกว่าอายุจะครบ ๔๐ ปีจึงพ้นราชการ หมู่มหาดเล็กวังหน้านี้แต่แรกเมื่อมาสมทบก็ทราบเกล้า ฯ อยู่ว่าได้มาน้อยกว่าที่ระบาดไปและเร่งบุตรหมู่ไม่ขึ้นตลอดมา จนรัตนโกสินทรศก ๑๑๕ เมื่อพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ เป็นผู้บัญชาการกรมยุทธนา-

ธิการ ได้จัดทหารมหาดเล็กมีเพียงสองกองร้อย เพราะไม่มีตัวคนเข้ารับราชการ ครั้นต่อมาเมื่อข้าพระพุทธเจ้าสนองพระเดชพระคุณเป็นผู้บังคับการกรมนี้อยู่ ได้พยายามติดตามคนที่ระบาด ก็ได้คนเข้ามารับราชการอยู่คราวหนึ่ง และรับพระราชทานเพิ่มเงินเดือนทหารมหาดเล็กขึ้น คนก็มีความนิยมมาก ที่หนีกเบาบางลง จึงสามารถตั้งขึ้นเป็น ๓ กองร้อยได้ แต่กระนั้นก็ดี อัตรา ๓ กองร้อยก็ยังขาดอยู่บ้าง ครั้นเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๑๙ การเร่งบัตรหมู่ระบาดก็ติดขัดรัดขึ้นได้โดยยาก การที่ลงแรงติดตามไม่คุ้มกับที่ได้มา กรมยุทธนาธิการจึงเปิดช่องให้ทหารกรมอื่น ๆ สมัครเข้ารับราชการกรมทหารมหาดเล็กได้ แม้ผู้นั้นเป็นผู้ประพฤติดีมีผู้สมัครเข้ารับราชการโดยเห็นแก่เงินเดือนสูงบ้าง และประการอื่น ๆ บ้าง กรมทหารมหาดเล็กได้คนเพิ่มขึ้นอีกคราวหนึ่ง จัดตั้งได้เป็น ๔ กองร้อย แต่การที่คนกรมอื่นสมัครเข้ามาเช่นนี้ เป็นที่รังเกียจของกรมและกองอื่นทั้งสิ้น เพราะคนที่ดีในกรมและกองนั้นก็ย่อมจะน้อยลงไปกับทั้งคนในกรมและกองอื่นนั้นก็ไม่บริบูรณ์อยู่เหมือนกัน ซักแปรปรวนไม่ใคร่จะอุดหนุนให้ทหารสมัครเข้ามารับราชการในกรมทหารมหาดเล็ก มีกรมทหารราบที่ ๔ (ทหารหน้า) ซึ่งขณะนั้นพระยาพหลพลพยุหเสนา (๑) เป็นผู้บังคับการ กระทำการอุดหนุนแข็งแรง ได้คนดี ๆ จากกรมทหารราบที่ ๔ มากกว่ากรมอื่น ๆ ครั้นกรมทหารราบที่ ๔ ย้ายไปอยู่มณฑลราชบุรี ทางสมัครจากกรมนี้ก็ย่อมไม่มีมาเลยอยู่เอง ที่กรมอื่น ๆ จะสมัครก็เลยสาบสูญไปด้วย เพราะผู้ที่สมัครมาที่ไม่เป็นผู้สมควรเข้าใกล้ชิดพระองค์นั้นก็ไม่รับ การก็คาราคาซังตลอดมาจนศกนี้จัดมณฑลราชบุรีให้ใช้ข้อบังคับลักษณะเกณฑ์ทหาร และโอนทหารในมณฑลกรุงเทพ ฯ ที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ในมณฑลราชบุรี ไปเป็นทหาร

(๑) พระยาพหลพลพยุหเสนา (นพ พหลโยธิน)

มณฑลราชบุรี คนกรมทหารราบที่ ๔ ที่สมัครเข้ามาเปนทหารมหาดเล็ก แต่ชั้นนั้นร้องสมัครจะไปสังกัดเดิม เพราะใกล้ถิ่นฐานและราชการเบาขึ้น อาศัยเหตุที่เกลี้ยกล่อมไว้ยังคงเหลืออยู่ในกรมนี้บ้าง ในทุกวันนี้จำนวนคนที่มีชื่อในทะเบียนเพียง ๑,๒๙๙ คน จำหน่ายต่าง ๆ คือ พ้นราชการเปนกองหนุนและตายคงเหลือ ๗๓๔ คน ในคนจำพวกนี้ยังเปนคนที่มีเวรอีก มีคนคงประจำ ๓ ปีเพียง ๑๑๗ คน มีคนประจำรับราชการอยู่ทั้งนายทหารและพลทหารไม่ถึง ๓๐๐ คน กรมนี้เปนกรมมีหน้าที่ใกล้ชิดพระองค์ยิ่งกว่ากรมอื่น และมีราชการในแพนกรักษาพระองค์มากกว่ากรมอื่น จึงนับว่าเปนกรมสำคัญยิ่งกว่ากรมอื่น ๆ ทั้งสิ้น เมื่อคนขาดอัตราลงมาก ๆ เช่นนี้แล้ว ข้าพระพุทธเจ้ามีความวิตกเปนอันมาก ด้วยจะฝึกหัดให้ดีหรือจะวางระเบียบให้ดีก็ยากทั้งสิ้น เพราะคนที่มีตัวรับราชการไม่มีโอกาสที่จะรับความแนะนำพอ ต้องผลัดเปลี่ยนกันอยู่ยามรักษาหน้าที่เปนนิตย์

กรมทหารราบที่ ๑ (รักษาพระองค์)

กรมทหารราบที่ ๑ จัดตั้งขึ้นเปน ๔ กองร้อย ประจำอยู่ที่โรงทหารสวนดุสิต คนกรมนี้ตามหมู่หมวดเดิม ๆ มามีคนมากกว่ากรมอื่น ๆ ในกรุงเทพ ฯ และการที่ทหารต้องไปราชการมณฑลพายัพกับที่ต้องโอนคนไปมณฑลที่ใช้ข้อบังคับลักษณะเกณฑ์ทหาร ขาดคนลงไปในครั้งนั้นก็จริงอยู่ มาเดี๋ยวนี้ได้จัดให้เลขส่วยฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ในมณฑลนครชัยศรี เข้าสมทบกรมทหารราบที่ ๑ ทั้งสิ้น ได้คนแม้แต่ชั้นแก่ ๆ เข้ามาก็จริง แต่พอที่จะรับราชการตามอัตราได้ ส่วนการฝึกหัดนั้นพอเปนปานกลาง ด้วยมีคนแก่เข้ารับราชการอยู่มากและหน้าที่รักษาการก็มาก

กรมทหารราบที่ ๒ (ล้อมวัง)

กรมทหารราบที่ ๒ จัดตั้งขึ้นเป็น ๔ กองร้อย อยู่ในพระบรมมหาราชวัง เรียงรายอยู่ตามป้อมตามกำแพงวัง คนที่รับราชการในกรมนี้แต่เดิมมามีน้อย ขาดอัตราอยู่เสมอ และเป็นคนพื้นมณฑลปราจีณบุรีโดยมากติดตามยาก เมื่อทหารในกรมนี้ต้องไปราชการมณฑลพายัพคนขาดลงไปเกือบจะไม่พอรับราชการตามหน้าที่ได้ ครั้นเมื่อพระราชทานเลขส่วยฝ่ายพระราชวังบวร ฯ มาสมทบเป็นทหารบก ได้จัดให้เลขส่วยซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ในมณฑลปราจีณบุรีมาเป็นทหารกรมนี้ และเลขส่วยที่สมทบนี้พึ่งจะได้ตัวมาเมื่อพระพินิจสารา[๑] ออกไปช่วยข้าหลวงเทศาภิบาลติดตาม ที่ได้มายังน้อยไม่พอราชการ ขาดอัตราอยู่มาก การฝึกหัดจึงยังเลวอยู่ และการควบคุมทหารในกรมนี้ยากกว่ากรมอื่น ๆ เพราะที่อยู่หรือโรงทหารเที่ยวแยกกันไปโดยไม่มีระเบียบ

กรมทหารราบที่ ๓ (ฝีพาย)

กรมทหารราบที่ ๓ จัดตั้งขึ้นเป็น ๔ กองร้อย อยู่ในศาลายุทธนาธิการ คนที่เข้ารับราชการในกรมนี้ยุ่งยากตลอดมา โดยที่ก้าวก่ายกันกับหมู่ฝีพายเดิม ที่ตกมารับราชการทหารนั้นน้อย และการเร่งหมู่หรือติดตามคนระบาดก็เกี่ยวกับต้องเป็นความอยู่กับกรมฝีพายเนือง ๆ ถึงสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระภาณุพันธุวงศวรเดช เมื่อยังเป็นผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ ได้นำขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาครั้งหนึ่งแล้ว คนในกรมนี้ไม่เคยมีบริบูรณ์หรือเต็มอัตราเวลาใดแต่ก่อน ๆ มา ครั้นเมื่อไปราชการมณฑลพายัพและต้องโอนเป็นมณฑลที่

---

(๑) พระพินิจสารา (ทับทิม บุณยรัตพันธุ์) ต่อมาเป็นพระยา.

ใช้ข้อบังคับลักษณะเกณฑ์ทหาร ไม่มีคนพอรับราชการตามหน้าที่ เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเลขส่วยฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ได้จัดให้เลขส่วยซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ในมณฑลกรุงเก่า ซึ่งมีมากกว่ามณฑลอื่นมาสมทบในกรมนี้ทั้งสิ้น และได้ให้พระยาศักดาภิเดชวรฤทธิ์(๑) ออกไปช่วยกระทรวงกลาโหมติดตามเลขเหล่านี้ในมณฑลกรุงเก่าเข้าเป็นทหารอีกชั้นหนึ่ง ได้คนมามากจนเกินอัตรา บางเวลาต้องถึงนอนตามเฉลียงในเวลากลางคืน แต่ที่ได้มามากนี้ก็หาได้คุณประโยชน์นักไม่ โดยที่เป็นคนแก่ทั้งสิ้น ที่ต้องปลดไปก็มี ที่ต้องจัดให้มีเวรไปก็มี ที่เห็นเป็นได้คนมากเช่นนี้เป็นการคับคั่งชั่วคราวเดียวต่อมาก็น้อยลง แต่ต้องนับว่าในการที่เลขส่วยฝ่ายพระราชวังบวร ฯ มาสมทบกรมทหารบก กรมนี้เป็นได้ผลมากกว่ากรมอื่น จนบัดนี้คนในกรมทหารราบที่ ๓ ก็ไม่ขาดอัตรา คงมีตัวรับราชการอยู่ หากเป็นคนแก่เสียโดยมากฝึกหัดจึงไม่ได้คล่องแคล่ว

กรมทหารม้าที่ ๑

กรมทหารม้าที่ ๑ จัดเป็น ๒ กองร้อย ประจำอยู่ที่โรงทหารม้า คนที่รับราชการในกรมนี้บกพร่องมาแต่เดิม และก่อน ๆ นี้ไม่มีผู้ยินดีในกรมนี้ โดยที่ต้องเลี้ยงม้าและประกอบราชการหน้าที่อื่น ๆ อีกด้วย เป็นคนพ้นมณฑลกรุงเทพ ฯ มากบังคับบัญชาค่อนจะยาก เมื่อคนขาดอัตราอยู่เป็นการลำบากยิ่งกว่ากรมอื่น ๆ ด้วย เพราะหน้าที่เลี้ยงม้ากต้องมีเพิ่มมากขึ้น บางคนต้องเลี้ยงหลาย ๆ ตัวและจะเอาดีไม่ได้ ม้าก็พลอยทรุดโทรมลงไป ครั้นเมื่อพระราชทานเลขส่วยฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ได้จัดให้เลขส่วยซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ในมณฑลกรุงเทพ ฯ เข้าสมทบในกรมนี้

---

(๑) พระยาศักดาภิเดชวรฤทธิ์ (ดั่น อัมรานนท์)

ได้คนมาพอ ถึงแก่ก็จริงพอให้เลี้ยงม้าได้ ใช้คนชั้นหนุ่ม ๆ ฝึกหัดให้ดีไว้ จึงสังเกตได้ว่าทหารม้าทุกวันนี้การฝึกหัดดีขึ้นกว่าที่ได้เห็นมาช้านาน หน้าที่อยู่ยามก็มีน้อย ส่วนม้าที่จะจัดหามารับราชการนั้นเป็นการติดขัด ยากมาก เพราะราคาม้าทุกวันนี้แพงขึ้นประการหนึ่ง เพราะจะหาม้าพอใช้ราชการได้โดยยากอีกประการหนึ่ง และม้าที่จะพอหาซื้อได้ตามบ้านนอกเป็นขนาดเล็ก ซึ่งไม่สมควรใช้ในราชการทหารเสียโดยมาก ในทุกวันนี้ต้องให้คนออกไปเก็บได้แต่คราวละเล็กละน้อยเท่านั้น และยังไม่พอใช้ราชการ ในเรื่องที่จะให้มีม้าพอราชการเป็นการใหญ่เนื่องตลอดถึงการประสมม้าและบำรุงพันธุ์ม้าในประเทศสยามนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้ต้องสืบราคาม้ายะวาก็ทราบว่าขึ้นราคาไปหมดเหมือนกัน โดยเหตุต่าง ๆ และหมอม้าเลโอนาดที่เข้ามาใหม่ได้แนะนำว่า ม้ายะวาจะมาใช้ตรากตรำสู้ม้าไทยไม่ได้ ข้าพระพุทธเจ้ายังรู้สึกอึดอัดอยู่ ได้แต่เพียงกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ และขอแรงผู้ที่รู้จักตามหัวเมืองให้ช่วยเสาะแสวงและซื้อม้าสำหรับราชการในปีนี้ด้วยเท่านั้น

กรมทหารปืนใหญ่ที่ ๑

กรมทหารปืนใหญ่ที่ ๑ จัดตั้งขึ้นเป็น ๒ กองร้อย กองร้อยหนึ่งมีปืนใหญ่ ๔ กระบอก ประจำอยู่ในศาลายุทธนาธิการ คนที่รับราชการทหารในกรมนี้เป็นคนหมู่เก่า ๆ มาทั้งสิ้น ไม่ได้มีสมทบขึ้นใหม่ช้านาน และมีต่างเพศต่างภาษาอยู่บ้าง คือพวกญวนพวกมอญปะปนอยู่เป็นพื้น การบังคับบัญชายังลำบาก มักจะมีจุกจิกภายในอยู่เนือง ๆ และต้องระวังเอาใจพวกญวนอยู่ ซึ่งจะมิให้เอาใจออกหาก ในทุกวันนี้อาศัยเหตุ

ที่เจ้าหมู่นายหมวดชั้นเดิม ๆ เอาใจใส่อยู่บ้าง จึงได้บุตรหมู่เข้ามารับราชการอยู่เสมอ แต่จะเอาเป็นการเที่ยงธรรมนั้นก็ยาก เพราะเจ้าหมู่นายหมวดเดิม ๆ นี้ชักจะลอยแพกันเอง ต้องปลอบโยนกันอยู่ จึงเป็นการยากที่จะหาคนเข้ารับราชการให้เต็มอัตราได้ ตลอดจนทั้งนายทหารที่จะบังคับการในกรมนี้ก็หายาก เพราะการยิงและการฝึกหัดปืนใหญ่ผู้ที่จะแนะนำต้องมีวุฒิวิชาผิดกับกรมทหารอื่น ๆ เป็นแผนกส่วนหนึ่ง แต่ก่อน ๆ มาฝึกหัดแต่เพียงให้ยิงสลุต จะให้ใคร ๆ เข้าไปบังคับสักแต่ว่ารวบรวมคนไว้ได้ก็เป็นที่เพียงพอ มาสมัยนี้ต้องการพื้นวิชาเป็นชั้นเบื้องต้น ผู้ที่มีความสามารถและมีวุฒิอยู่บ้างก็ล้วนเป็นนายทหารชั้นหนุ่ม ๆ ทั้งสิ้น โดยเหตุที่พึ่งเริ่มแนะนำวิชาการปืนใหญ่สำหรับจะใช้ยิงจริง ๆ กันเมื่อ ร.ศ. ๑๑๗ เท่านั้น แต่ก่อนมาไม่มีผู้ใดเข้าใจวิธีการในทางนี้เลย เมื่อมีแต่นายทหารชั้นหนุ่ม ๆ ซึ่งสมควรจะบังคับการในกรมนี้ได้ ก็เกิดข้อติดขัดในทางติดตามคนและการอะลุ้มอล่วยแก่พวกเจ้าหมู่นายหมวดอย่างเก่า ๆ เพราะพวกเหล่านั้นไม่สู้มีความยำเกรงเช่นที่มีต่อนายทหารชุดเก่า ๆ นั้น คำนวณว่าตั้งแต่รัตนโกสินทรศก ๑๑๘ จนรัตนโกสินทรศก ๑๒๕ มีผู้บังคับการกรมนี้ถึง ๗ คนแล้ว ที่ย้ายโดยเลื่อนขึ้นรับตำแหน่งสูง ๆ มีน้อย ที่ต้องเปลี่ยนโดยรวบรวมคนไว้ไม่สนิทมีมากฉะนี้แล้ว ยิ่งกระทำให้ยุ่งยากในการบังคับบัญชามากขึ้น เพราะเปลี่ยนอยู่บ่อย ๆ จึงไม่ทันตั้งตัวได้ แต่ก็เป็นการจำเป็นในขณะและในสมัยนั้น ซึ่งจะไม่ให้ราชการในแพนกคนนี้เสียไป ได้ทดลองจนถึงหาทางกลางเอาคนเก่า ๆ เป็นหัวหน้า เอาคนชั้นหนุ่ม ๆ ไว้หัดวิชาก็แล้ว การก็ยิ่งโยกเยกขึ้นโดยที่ก้าวไม่พร้อมกันได้ การฝึกหัดทหารในกรมนี้

ในปัจจุบันนี้ต้องนับว่าแม้แต่มีความลำบากเช่นกล่าวมา ก็ยังนับว่าเป็นกรมทหารในมณฑลกรุงเทพ ฯ ที่ฝึกหัดพอใช้ได้ทั้งปืนใหญ่ปืนเล็กอยู่กรมหนึ่ง เพราะหน้าที่รักษาการมีน้อย

กรมทหารช่างที่ ๑

กรมทหารช่างที่ ๑ จัดตั้งขึ้นเป็น ๒ กองร้อย ประจำอยู่ในศาลายุทธนาธิการ ทหารกรมนี้พึ่งเริ่มตั้งขึ้นเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๒๑ เมื่อพระราชทานหมู่เลขกรมแสงปืนโรงใหญ่มาสมทบเป็นทหารช่างทั้งสิ้น มีจำนวนที่ได้สักขึ้นทะเบียนไว้เพียง ๕๖๗ คน เป็นคนแก่เสียมาก ได้จำหน่ายเป็นกองหนุนและตายเสีย ๑๓๑ คน โอนไปมณฑลราชบุรีเสียอีกมาก คงเหลือคนรับราชการรวมทั้งคนเวรและคนประจำเพียง ๘๒ คน เท่านั้น ต้องทิ้งว่างขาดอัตราอยู่กองร้อยหนึ่ง หน้าที่ของทหารในกรมนี้เป็นเหล่าสำคัญในเวลามีราชการศึก จำเป็นจะต้องจัดให้มีขึ้นโดยบริบูรณ์แท้ ๆ แต่ในขณะที่ขาดคนอยู่นี้ก็จนด้วยเกล้า ฯ การคงจะรวงโรยอยู่จนกว่าจะได้จัดเรื่องคนสำหรับทหารที่ประจำอยู่ในกรุงเทพ ฯ นั้นสำเร็จ การฝึกหัดทหารในกรมนี้ยาก โดยต้องนับว่าเป็นเหล่าพิเศษเช่นปืนใหญ่ มีการหยุกหยิกที่จะต้องฝึกหัดยิ่งกว่าปืนใหญ่ และในขณะนี้ก็หาผู้แนะนำยาก มีพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร[๑] และหม่อมชาติเดชอุดม[๒] ซึ่งได้ศึกษาวิชาช่างทหารต่างประเทศเป็นผู้ดำริการ และวางระเบียบตำราในเรื่องนี้อยู่ แม้พึ่งเริ่มจัดก็ดี การฝึกหัดทหารในกรมนี้นับว่าดี ผู้บังคับการก็เป็นผู้เอาใจใส่เข้าใจในทางช่างทหารอยู่บ้าง ได้ฝึกหัดเช่นทหารราบประการหนึ่ง วางโทรศัพท์ ก่อสร้างสะพาน ขุดค่ายสนามเพลาะ และธงสัญญาเป็นต้น

---

(๑) คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพ็ชรอัครโยธิน.

(๒) ม.ร.ว. สท้าน สนิทวงศ์ ต่อมาเป็นพระยาวงศานุประพัทธ์ แล้วเป็นเจ้าพระยา.

กองโรงเรียนนายสิบมณฑลกรุงเทพ ฯ

กองนักเรียนนายสิบมณฑลกรุงเทพ ฯ จัดเป็น ๑ กองร้อย ประจำอยู่ในศาลายุทธนาธิการ แบ่งออกเป็นชั้นเรียน ๒ ชั้น ผู้ที่เข้ามาเป็นนักเรียนนั้นบุตรหมู่กรมและกองทหารต่าง ๆ ซึ่งสมัครจะเรียนและกรมและกองเห็นชอบด้วย และเป็นผู้ที่ว่องไว มีพื้นวิชาหนังสือมาแต่เดิมบ้างแล้ว สังเกตว่ามีผู้นิยมเข้าเป็นนักเรียนนายสิบอยู่ เพราะเงินเดือนได้มากกว่าเมื่อประจำกองทหาร และมีช่องทางที่จะได้เลื่อนเป็นนักเรียนนายร้อยอีกด้วย ทั้งหน้าที่ราชการก็มีแต่ที่จะเล่าเรียนและฝึกหัดให้ดีเท่านั้น ส่วนกรมและกองเดิมก็ไม่มีความรังเกียจที่จะให้คนดี ๆ ในกรมและกองของตนเข้ามาเป็นนักเรียนนายสิบ เพราะเมื่อสอบไล่ได้แล้ว ก็ได้ไปประจำกองตามเดิมเว้นเสียแต่จะไปเป็นนักเรียนนายร้อย ตลอดจนคนที่ไม่ได้เป็นหมู่ทหารบางคนสมัครเข้าเป็นนักเรียนนายสิบ โดยที่หวังประโยชน์ว่า เมื่อตนได้สอบไล่ที่โรงเรียนนายสิบได้ดีแล้ว จะได้เลื่อนขึ้นเป็นนักเรียนนายร้อยภายหลัง ซึ่งในขณะต้นนั้นตนไม่มีวุฒิสามารถจะเข้าเป็นได้ และโดยแม้ว่าสอบไล่ไม่ได้ก็ยังมีช่องทางที่จะออกไปเป็นนายสิบ มีเงินเดือนไม่ลดหย่อนกันกับที่จะไปหากินทางเสมียนหรือทางอื่น ๆ ในจำพวกคนชั้นนั้น นักเรียนนายสิบที่สอบไล่ได้ออกจากโรงเรียนนายสิบนี้ได้น้อย ปีหนึ่งเพียง ๒๐ เศษ ๆ ไม่พอราชการ โดยที่อัตราจำนวนมีอยู่น้อย อาศัยต้องเลื่อนพลทหารในกรมและกองขึ้นเป็นนายสิบเสียแทบทั้งสิ้น การภายหน้าจำจะต้องขยายให้มีนักเรียนนายสิบมากขึ้นให้พอราชการ เพราะนายสิบได้ออกไปจากโรงเรียนนี้ได้เปรียบที่รู้หนังสือ ส่วนนายสิบที่เลื่อนพลทหารขึ้นเป็นไม่รู้หนังสือแทบทั้งสิ้น ในปีนี้ยังไม่ได้

ขยายขึ้น โดยที่คนตามกรมและกองยังบกพร่อง และคนที่ไม่ได้เป็นหมู่ทหารที่จะสมัครมาเป็นนักเรียนนายสิบก็ยังหวังเป็นแน่ไม่ได้นัก ไม่เหมือนมณฑลที่ใช้ข้อบังคับลักษณะเกณฑ์ทหาร ในขณะนี้ได้ยกกองโรงเรียนนายสิบไปสมทบขึ้นในความปกครองกรมทหารช่างที่ ๑ เพื่อเป็นการสะดวกในวิธีปกครองและการเลี้ยงดูในขณะซึ่งยังมีคนน้อยอยู่ทั้ง ๒ ฝ่าย

กองพยาบาลทหารบกมณฑลกรุงเทพ ฯ

กองพยาบาลทหารบกมณฑลกรุงเทพ ฯ จัดตั้งขึ้นที่โรงพยาบาลใหญ่ของทหารบกใกล้ปากคลองหลอด จัดการพยาบาลโดยใช้ยาและตำราแพทย์ฝรั่ง รับคนป่วยได้โดยปรกติประมาณ ๒๐๐ คน ถ้าเป็นเวลาฉุกเฉินจะรับคนป่วยได้ในระหว่าง ๓๐๐-๔๐๐ คน ในขณะนี้คงมีคนป่วยประจำอยู่ ๑๐๐ เศษ ๆ เสมอ คือเป็นคนป่วยซึ่งจะรักษาที่โรงทหารไม่ได้ภายในกำหนด ๑๔ วันเป็นต้น หรือคนป่วยที่ต้องรักษาโดยตำราฝรั่ง เพราะแพทย์ที่ประจำตามกรมและกองล้วนเป็นแพทย์ที่ใช้ยาไทยทั้งสิ้น ในโรงพยาบาลนี้คนป่วยที่ต้องรักษาโดยมาก คือโรคเหน็บชาซึ่งแพทย์ฝรั่งและแพทย์ไทยไม่ทราบว่าจะบำบัดได้โดยทางใดเป็นแน่แท้อาศัยทดลองแก้กันอยู่ แต่โรคที่จะถึงอันตรายมีน้อยมักจะหายได้โดยมาก สถานที่และการพยาบาลได้เป็นไปโดยประณีตและเรียบร้อย และเป็นเครื่องเชิดชูอวดชาวต่างประเทศได้แห่งหนึ่ง โรงพยาบาลนี้ยังไม่สำเร็จบริบูรณ์ดีแท้ ยังกำลังก่อสร้างเพิ่มเติมอยู่บ้าง แต่กระนั้นก็ดีนับว่าใช้ได้แล้ว และในเดือนกันยายนนี้คงจะสำเร็จบริบูรณ์

๕. การก่อสร้าง

การก่อสร้างโรงทหารในมณฑลกรุงเทพ ฯ เมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๒๓ มีเงินเพียง ๑๘๒,๐๓๘ บาท และเงินแพนกการจรของกรมยุทธนาธิการโดยมากต้องโอนไปจ่ายตามหัวเมืองมณฑลทหาร ซึ่งจำเป็นต้องจัดให้มีที่พักทหารขึ้นโดยพลัน ในจำนวนเงินส่วนมณฑลกรุงเทพ ฯ นี้ ได้ใช้ในการสร้างโรงเรียนนายร้อยใหม่ ๑๔๒,๒๔๘ บาท สร้างโรงพยาบาล ๓๙,๗๙๐ บาท กับได้กะเบียดกเสียรเงินในแผนกซ่อมแซมต่าง ๆ และเงินที่เหลือจ่ายบ้างบางอย่างบางประเภทมาจัดซ่อมที่ว่าการกรมทหารม้าที่ ๑ ซึ่งชำรุดทรุดโทรมขึ้นได้หนึ่งหลัง และสร้างโรงทหารราบที่ ๒ ขึ้นในพระบรมมหาราชวังได้หนึ่งหลัง จุคนประมาณ ๑๐๐ คน นับว่าได้กระทำการน้อยในแผนกก่อสร้างในส่วนที่พักกรมและกองทหารซึ่งขึ้นในมณฑลนี้ การก่อสร้างในจำนวนเงินเหล่านี้ได้สำเร็จไปตามประสงค์และได้ย้ายนักเรียนนายร้อยออกไปอยู่โรงเรียนใหม่เพิ่มขึ้นเป็น ๒ กองร้อย กับทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเงินพระคลังข้างที่ให้ยืมมาใช้ในการสร้างที่พักรักษาการส่วนดุสิตอีกหนึ่งหลัง เงิน ๑๓,๐๐๐ บาท เงินจำนวนนี้ได้หักจากงบประมาณการจรศก ๑๒๔ แล้ว ในศก ๑๒๔ นี้มณฑลกรุงเทพ ฯ มีเงินประเภทการจรจำนวนเงิน ๒๘๓,๐๐๐ บาท หักที่ต้องใช้หนี้โรงกาดส่วนดุสิตปีกลายนี้แล้ว คงเหลือเงิน ๒๗๐,๐๐๐ บาท ในจำนวนเงินนี้ได้รับใส่เกล้า ฯ กะก่อสร้างต่าง ๆ ในปีนี้ คือ

(๑) สร้างโรงเรียนนายร้อยใหม่ ทำตึกที่พักนักเรียนสองหลัง โรงพยาบาลนักเรียนนายร้อยหนึ่งหลัง ส้วมห้องอาบน้ำและท่อริมถนน เป็นเงิน ๑๕๐,๐๐๐ บาท

(๒) สร้างโรงทหารใหม่หลังพระราชวังบวร ฯ ริมแม่น้ำเจ้า-พระยา ระหว่างท่าพระจันทร์ด้านใต้ถึงโรงพักกองตระเวนท่าช้างวังหน้าด้านเหนือ คือ ในปีนี้สร้างโรงทหารเป็นตึกสองชั้น ๒ หลังจุคน ๒ กองร้อย ที่ว่าการ ๑ หลัง โรงเลี้ยง ๑ หลัง โรงประกอบอาหาร ๑ หลัง ซ่อมรั้วกำแพงสะกัดด้านเหนือด้านใต้รวมเป็นเงิน ๑๒๐,๐๐๐ บาท กับใช้เงินค่าซ่อมแซมและซึ่งจะกะเบียดกเสียรในเงินเหลือใช้ ซ่อมศาลายุทธนาธิการชั้นล่างทำเป็นคลังไว้เครื่องสรรพยุทธโดยรอบ กับสร้างศาลายิงเป้า ๒ หลัง และรื้อเรือนแถวสร้างเป็นกำแพงโรงพยาบาลให้สำเร็จซึ่งค้างมาแต่ปีก่อน จัดทำโรงสำหรับเก็บเครื่องสัมภาระชั้นที่โรงเรือทหารบกกับการซ่อมแซมเบ็ดเตล็ดตามกรมอีกเล็กน้อย เมื่อสังเกตเงินที่ได้และการที่จะต้องทำ ดูส่วนเงินได้นั้นบกพร่องไม่ทันใจ และแม้ในเวลาทุกวันนี้ที่พักทหารนั้นยังคับแคบอัดแออยู่ทั่วไป

๖. การพรักพร้อมในการระดมเมื่อเวลาเตรียมรบ

ตามที่ได้กราบบังคมทูลพระกรุณามาในเบื้องต้นแล้วนั้น ถ้ามีเหตุราชการสำคัญย่อมส่อให้เห็นได้ว่า การพรักพร้อมของทหารในมณฑลกรุงเทพ ฯ เป็นการยากที่จะจัดให้ดีแท้ตามสมัยและวิธีการที่เป็นอยู่ เพราะมีข้อติดขัด คือ

(๑) คนซึ่งคุมอยู่เป็นหมวดเป็นหมู่เช่นเดียวนี้ เจ้าพนักงานฝ่ายพลเรือนไม่ได้รับผิดชอบที่จะส่งทหารโดยเต็มตัว

(๒) เวลาเรียกระดม ขอร้องให้ฝ่ายพลเรือนช่วยเร่งคนเข้ามารับราชการ ผู้เหล่านั้นไม่สามารถทราบจำนวนทหารในท้องที่ของตนและถิ่นฐานอยู่แห่งใด ซึ่งจะเร่งได้และช่วยติดตามได้ เว้นเสียแต่จะเป็นราชการศึกใหญ่ ซึ่งไม่คำนึงถึงว่าเป็นทหารหรือหมู่ทหารนั้น

(๓) ส่วนเจ้าหมู่นายหมวดซึ่งควบคุมกันอยู่นั้น ตามสมัยนั้นกำลังหรืออำนาจก็ไม่มีพอที่จะเร่งรัดคนเข้ามารับราชการได้โดยเร็ว

(๔) ผู้บังคับการและนายทหารบกนั้นเล่า ก็ติดหน้าที่ราชการที่จะต้องตระเตรียมตลอดทั้งรับคน ต้องพะวงอยู่ทางกรมและกองนั้นอยู่เป็นเบื้องต้น ไม่มีโอกาสที่จะช่วยในการติดตามคนนั้นได้เลย

๗. อนึ่งเครื่องที่จะมีติดตัวไปกับทหารในเวลามีราชการและเครื่องใช้ต่างๆ ซึ่งจะต้องมีไปด้วยในกองทหารในเวลาซึ่งจะต้องยกทัพนั้น ในมณฑลกรุงเทพฯ มีบริบูรณ์กว่าหัวเมืองทั้งปวง ด้วยคลังใหญ่ตั้งอยู่ในกรุงเทพฯ ทั้งสิ้น แต่แม้กระนั้นก็ดี เวลาฉุกเฉินขึ้นแล้วความพรักพร้อมจะสู้หัวเมืองไม่ได้สักมณฑลเดียว เพราะเหตุ

(๑) วิธีเบิกจ่ายอาวุธยังก้าวก่ายกันในระหว่างผู้ที่จะยกไปและผู้ที่จะจ่ายอาวุธ ทำให้การเนิ่นช้ากว่าตามหัวเมือง ซึ่งเป็นพนักงานแผนกเดียวกัน

(๒) เครื่องสิ่งของใช้ที่จะมีไปด้วยในกองทัพ เจ้าพนักงานชั้นสูงรวบรวมไว้ในความปกครองและไม่ขาดตอนออกไปเช่นกับหัวเมืองซึ่งทำให้ชักช้าในเวลาที่จะจ่ายอีกชั้นหนึ่ง

(๓) การพาหนะที่จะยกทหารไปเล่า ก็ยังก้าวก่ายไม่ลงระเบียบดี แม้แต่ในชั้นน้อยๆ ก็นับว่าไม่พอราชการ

(๔) การบังคับบัญชาฝึกหัดไม่สู้จะได้มุ่งในการพร้อมเพรียงในเวลาที่จะต้องเข้าสนามหรือฝึกหัดเป็นกระบวนรบ เช่นหัวเมือง

๘. การในมณฑลนี้ที่เกี่ยวและเนื่องกับฝ่ายพลเรือน

(๑) การระแคะระคายในระหว่างทหารกับกองตระเวนมีอยู่เนืองๆ ในรัตนโกสินทรศก ๑๒๓ ตลอดมาจนเดี๋ยวนี้ คดีในระหว่างพลตระเวนกับ

ทหารแม้จะเทียบกับครั้งก่อน ๆ นับว่าเรียบร้อยขึ้นมากก็จริง แต่ไม่เป็นทางแน่นอนหรือถาวรได้ สุดแต่ใครเป็นนายกองตระเวนหรือนายทหารเท่านั้น มักจะเป็นเหตุโดยบังเกิดความเข้าใจผิดกันเป็นเบื้องต้น เนื่องจากไม่ได้เอาใจใส่ในการสมานสามัคคีเป็นเบื้องต้น ฝ่ายพลตระเวนและนายพลตระเวนซึ่งเป็นคนต่างประเทศก็ถือทิฏฐิอันหนึ่ง ในวิธีการและใช้อำนาจโดยตั้งใจจะรักษาหน้าที่ของตนนั้นเอง กลายเป็นสื่อให้เกิดการวิวาทกันขึ้นก็มี ฝ่ายทหารเล่าไม่สู้ซึมซาบในอาการและอัธยาศัยของพวกเหล่านี้ ก็บังเกิดทิฏฐิหักหาญชวนก่อวิวาทขึ้นอีกด้วย ใช่แต่เท่านั้น การซึ่งจะเกิดเหตุวิวาทนี้มักจะเกิดในระหว่างพลทหารกับพลตระเวนและพลตระเวนลับ หาใช่ชั้นนายไม่ โดยข้อริษยาพัวพันกันในเรื่องผู้หญิงบ้าง ในเรื่องอื่น ๆ บ้าง ซึ่งก่อความอาฆาตซึ่งกันและกันคุมกันขึ้นเป็นพวก เมื่อนายฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งไม่เล็งเห็นข้อสำเหตุฉะนี้แล้ว ก็ต่างคนต่างเข้ากับเหล่าของตน กลายบังเกิดความระแวงขึ้นในระหว่างนายต่อนายอีกชั้นหนึ่ง กระทำให้เสียทางราชการทั้ง ๒ ฝ่ายนี้ ซึ่งเป็นผู้อยู่ในอำนาจราชการด้วยกันและมีหน้าที่สนองพระเดชพระคุณร่วมกัน ที่เป็นเหตุเนื่อง ๆ อยู่และระงับไว้ได้ ก็เพราะความอันนี้ทราบถึงนายทหารชั้นผู้ใหญ่จัดการป้องกันไว้ทันท่วงที และถ้าเกิดการวิวาทก็ได้ลงโทษฝ่ายทหารโดยแรง ๆ แต่ฝ่ายกองตระเวนทำไม่ได้เช่นเดียวกัน โดยกล่าวว่าอำนาจที่จะลงโทษพลตระเวนนั้นมีน้อยไม่เหมือนทหาร ถ้ากองตระเวนชั้นนายมีน้ำใจที่จะระงับเหล่าของตนเช่นเดียวกับทหารแล้ว ความร้ายแรงคงจะไม่เกิดขึ้นได้

(๒) การที่ทหารวิวาทกับราษฎรหรือมีคดีเกี่ยวกับราษฎร แม้มีอยู่บ้างก็ต้องนับว่าน้อยกว่าที่เคยเป็นมา และการวิวาทนั้นก็ไม่มีความ

รุนแรงอันใด พลตระเวนมักจะจับส่งมาให้อัยยการทหารฟ้องศาลทหาร โดยความผิดของผู้เหล่านั้นผิดในข้อบังคับทหารมากกว่า แม้ส่งไปศาลโปริสภาก็ไม่มีโทษหรือมีโทษน้อย เช่นหนีไม่ได้แต่งตัวไปเสพสุราเมาในท้องที่พลตระเวนเป็นต้น และถ้าเกี่ยวไปถึงก่อวิวาทกับราษฎรเป็นการเล็กน้อยเช่นนี้ ผู้เป็นความมักจะชอบให้ส่งมาศาลทหารมากกว่าศาลพลเรือน โดยประสงค์โทษมากกว่าสินไหม จำนวนความที่เกี่ยวกับพลตระเวนและราษฎรที่ศาลทหารมณฑลกรุงเทพ ฯ ได้ตัดสินลงโทษไปใน ร.ศ. ๑๒๓ ทั้งสิ้นมี ๖๘ เรื่อง ยกฟ้อง ๗ เรื่อง ระเบียบการพิจารณาและพระธรรมนูญในเรื่องศาลทหารบกทั้งสิ้น ซึ่งยังไม่ได้จัดวางเป็นหลักฐานมั่นคงนั้น ได้รับใส่เกล้า ฯ หารือกับพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงยุติธรรมแล้ว โปรดให้มองซิเออร์ปาดูที่ปรึกษาหารือกับข้าพระพุทธเจ้าลองร่างพระราชบัญญัติขึ้น ในขณะนี้มองซิเออร์ปาดูกำลังร่างอยู่

(๓) การดับเพลิงซึ่งเป็นหน้าที่ทหารบกและทหารเรือนั้น ในส่วนทหารบกได้จัดให้กรมทหารปืนใหญ่ที่ ๑ มีหน้าที่ในการใช้สูบไฟด้วย ส่วนกรมอื่น ๆ มีแต่สูบมือถังน้ำและเครื่องรื้อ การทั้งนี้ตามวิธีที่เป็นมาแต่เห็นในเวลาที่เกิดเพลิงไหม้ ไม่เคยกระทำหน้าที่ให้ดีจริงได้สักครั้งเดียว เพราะเวลาปรกติอยู่ทหารไม่ได้มีโอกาสฝึกการดับเพลิงนี้เลย ส่วนสูบไฟนั้นอาศัยได้จ้างอินยิเนียไว้ประจำสูบ และการอื่น ๆ ก็ได้ใช้ทหารทั้งสิ้น ใช่แต่เท่านั้นเขตต์ที่จะต้องไปดับก็กว้างขวาง เพราะการเจริญขยายเขตต์พระนครออกไปทั้งเหนือใต้ ส่วนสูบไฟดับเพลิงมีอยู่แต่ฉะเพาะที่ศาลายุทธนาธิการ และทหารโดยมากอยู่ในกำแพงเมือง ถ้าไฟเกิดขึ้นที่ไกล ๆ

เช่นส่วนดุสิตหรือบางรักเช่นนี้ กว่าสูบดับเพลิงและทหารจะไปถึงเพลิงนั้นก็ลุกลามมากเสียแล้ว เวลาทหารไปถึงก็ไม่สามารถจะช่วยได้นัก นอกจากเพียงช่วยสะกัดเพลิงได้บ้างแล้วปล่อยให้ดับไปเอง และในเวลาที่ไปถึงที่เพลิงไหม้แล้ว ก็ไม่ได้มีวิธีหรือระเบียบการบังคับบัญชาอันใดในเวลาดับเพลิง ต่างคนต่างสั่งกันชุลมุน มีแต่ทหารไปมาก ๆ ประโยชน์ที่ได้นั้นน้อย สูบดับเพลิงเล่าแม้ไปถึงที่นั้นได้ ก็ยังต้องเที่ยวสืบเสาะหาน้ำอีกชั้นหนึ่ง บางทีก็ไม่มีและไม่ทราบที่เสียทีเดียว เพราะไม่ได้จัดระเบียบการเรื่องนี้ไว้ในเวลาที่ยังไม่มีเหตุ หน้าที่การดับเพลิงนี้ ถ้าไม่จัดแก้ไขเปลี่ยนแปลงขึ้นโดยจริงจังแล้ว พระราชอาญาคงไม่พ้นเกล้า ๆ ด้วยบ้านเมืองนับวันนับจะรุ่งเรืองมั่งคั่งขึ้นทุกที ถ้าไม่คิดการดับเพลิงให้เป็นระเบียบตลอดแล้ว การในเรื่องนี้คงจะไม่ดีขึ้นได้ การที่จะจัดเรื่องดับเพลิงเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า จะต้องจัดตั้งขึ้นเป็นแพนกหนึ่งกรมหนึ่งต่างหาก ฝึกหัดคนไว้ฉะเพาะหน้าที่นั้นให้คล่องแคล่ว และมีหน้าที่แต่ฉะเพาะการดับเพลิงและเตรียมการดับเพลิงนั้น และต้องแยกกันเป็นกองน้อยไปประจำในตำบลต่าง ๆ อีกชั้นหนึ่งจึงจะได้ผลจริง คุณจะมีมากคุ้มกับพระราชทรัพย์ที่จะเสียในการตั้งกรมดับเพลิงนี้โดยแท้ การปกครองกรมดับเพลิงนี้จะอยู่ในกระทรวงนครบาลหรือในความปกครองของทหารนั้นแล้วแต่จะทรงพระราชดำริเห็นสมควร แต่ถ้าอยู่ในปกครองทหารแล้วจะเป็นเหตุให้นานาประเทศสังเกตงบประมาณทหารมากขึ้นและเข้าใจผิดไป เพราะการทั้งนี้ย่อมไม่ใช่เป็นหน้าที่ของทหารตามสมมติเข้าใจในเมืองต่างประเทศ การที่กราบบังคมทูลพระกรุณามาเช่นนี้หาได้คิดหลีกเลี่ยงหน้าที่โดยประการใดประการหนึ่งไม่ เห็นแก่ประโยชน์ของราชการ

เท่านั้น แม้แต่มีกรมดับเพลิงเช่นนี้แล้ว เมื่อเกิดเพลิงใหญ่ทหารก็จำจะต้องไปช่วยอยู่เช่นเดิมนั้นเอง แต่ได้กำลังของกรมดับเพลิงนี้เปนผู้อำนวยการและวางการ ทหารที่ไปช่วยจึงจะเปนประโยชน์ยิ่งกว่าที่เปนมา

๙. ความเห็นในการที่ควรจะจัดขึ้น

ตามที่ได้ทราบบังคมทูลพระกรุณามานี้ การที่จะจัดทหารในมณฑลกรุงเทพ ฯ ให้ดีขึ้นสมกับพระบรมเดชานุภาพ ซึ่งกรุงเทพ ฯ เปนเมืองสำคัญหัวใจของประเทศสยามเช่นนี้ ในการเรื่องคนแม้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดตลอดตามความเห็นนั้นแล้วก็ดี และได้คนมาประจำตามกรมและกองทหารทั้งสิ้นให้เต็มอัตราแล้วนั้นก็ดี จำนวนทหารซึ่งมีประจำก็คงยังไม่พอกับความต้องการซึ่งจะรักษาหน้าที่ต่าง ๆ และฝึกหัดให้พรักพร้อมได้อีก และจะคิดการใหญ่ให้ถาวรสืบไปก็ยังไม่พอที่จะเปนกำลังรักษาพระนครได้โดยมั่นคง จึงเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าทหารในมณฑลกรุงเทพ ฯ นี้ ควรจัดรวมเปนกรมบัญชาการอันเดียวกันกับมณฑลนครชัยศรีและมณฑลกรุงเก่า เพื่อได้คนใน ๒ มณฑลนี้มาช่วยทางมณฑลกรุงเทพ ฯ และแบ่งออกเปน ๓ กองพล กองพลหนึ่งมีทหารราบ ๒ กรม ทหารม้า ๑ กรม ทหารปืนใหญ่ ๑ กรม ทหารช่าง ๑ กอง ทหารปืนกล ๑ กอง และ ๓ กองพลนี้ คือกองพลที่ ๑ เปนกองพลรักษาพระองค์ เลือกคนจากทั้ง ๓ มณฑล ได้บัญชาการทหารในพระบรมมหาราชวังและที่อยู่ใกล้พระบรมมหาราชวัง กองพลที่ ๒ รับคนจากมณฑลนครชัยศรี ได้บัญชาการทหารบริเวณส่วนดุสิตได้และทหารมณฑลนครชัยศรี กองพลที่ ๓ รับคนจากมณฑลกรุงเก่า ได้บัญชาการทหารส่วน

ฝ่ายเหนือถึงบางซื่อ และทหารมณฑลกรุงเก่า ทั้ง ๓ กองพลนี้รวมขึ้นอยู่ในกรมบัญชาการมณฑลกรุงเทพ ฯ เป็นกรมใหญ่ กองพลทั้ง ๓ นี้ต่างมีคลังทั้งอาวุธเสื้อผ้าแยกไปรักษา เพื่อจะได้เป็นการพรักพร้อมเมื่อเวลาฉุกเฉิน และให้พอกับทหารในเวลาระดม

ส่วนจำนวนกรมและกองทหารที่มีอยู่แล้วยังไม่ครบบริบูรณ์ตามที่จะจัดได้เช่นกล่าวมา คือยังขาดทหารปืนใหญ่ ๒ กรม ทหารม้า ๒ กรม ทหารราบที่มณฑลนครชัยศรี ๑ กรม ที่มณฑลกรุงเก่า ๑ กรม ทหารช่าง ๒ กอง ทหารปืนกล ๓ กอง ตามจำนวนที่ขาดอยู่นี้ ในชั้นต้นไม่จำเป็นจะต้องมีขึ้นพร้อมเพรียงพร้อมกันทีเดียว เพราะเกี่ยวด้วยเรื่องเงินและโรงทหารอยู่ ซึ่งจะต้องผ่อนทำไป และในขณะนี้จะวางแต่โครงไว้และค่อยขยายออกไปให้เต็มบริบูรณ์ได้ คือในรัตนโกสินทรศก ๑๒๕ ควรเพิ่มแต่เพียงกรมทหารที่มณฑลกรุงเก่าและมณฑลนคร-ชัยศรีเท่านั้น เพราะจะต้องจัดขึ้นโดยความจำเป็นในเวลาที่จัดให้ ๒ มณฑลนี้ใช้ข้อบังคับลักษณะเกณฑ์ทหาร ซึ่งจะได้ถ่ายคนในกรมทั้ง ๒ นี้ที่ฝึกหัดชั้นต้นได้แล้วเข้ามากรุงเทพ ฯ การที่เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าจะจัดแบ่งเป็นกองพลขึ้นได้ในรัตนโกสินทรศก ๑๒๕ นั้น คือ

กองพลที่ ๑ รักษาพระองค์ มีกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์และกรมทหารราบที่ ๒ ซึ่งเดี๋ยวนี้อยู่ในพระบรมมหาราชวังทั้ง ๒ กรม กับกรมทหารม้าที่ ๑ รวมเป็น ๑ กองพล

กองพลที่ ๒ มีกรมทหารราบที่ ๑ และกรมทหารปืนใหญ่ที่ ๑ ซึ่งอยู่ในศาลายุทธนาธิการเดี๋ยวนี้ กับกรมทหารมณฑลนครชัยศรีที่ควรตั้งขึ้นใหม่ รวมขึ้นเป็น ๑ กองพล

กองพลที่ ๓ มีกรมทหารราบที่ ๓ และกรมทหารช่างที่ ๑ กับกรมทหารมณฑลกรุงเก่าที่ควรจัดตั้งขึ้นใหม่ รวมขึ้นเป็น ๑ กองพล

ส่วนกองทหารพาหนะตามซึ่งได้จัดสร้างที่อยู่ขึ้นที่หลังวังหน้าในปีนี้ ให้รวมอยู่ในกรมบัญชาการมณฑลกรุงเทพ ฯ เช่นเดียวกับกองนักเรียนนายสิบ

เมื่อคิดเพิ่มจำนวนคนและกองทหารขึ้นในมณฑลกรุงเทพ ฯ มณฑลกรุงเก่า และมณฑลนครชัยศรีเช่นนี้แล้ว ที่อยู่ซึ่งอัตคัดอยู่แล้ว จะต้องคิดเพิ่มขึ้นอีกเป็นอันมาก ข้าพระพุทธเจ้าได้คิดลองเทียบที่อยู่และโรงทหาร เมื่อกองพลทั้ง ๓ นี้มีกองเต็มตามจำนวนที่กราบบังคมทูลพระกรุณามาแล้วนี้บริบูรณ์ จะต้องเพิ่มโรงและวิธีแบ่งกองอยู่อย่างใด เห็นด้วยเกล้า ฯ ดังนี้

กองพลที่ ๑ รักษาพระองค์นั้น ที่ในพระบรมมหาราชวังแม้จุทหารราบ ๒ กรมอยู่ได้ ก็เพราะกรมเหล่านั้นไม่มีทหารเต็มอัตรา และที่ต้องอยู่กระจัดกระจายกันเช่นทหารราบที่ ๒ ก็ไม่เป็นทางดีในการบังคับบัญชา จำจะต้องหาที่เพิ่มให้อีก คือในพระบรมมหาราชวังมีกรมบัญชาการกองพลกับกรมทหารมหาดเล็กเท่านั้น กรมทหารราบที่ ๒ อยู่ศาลายุทธนาธิการ กรมทหารม้าอยู่ตามเดิม กรมทหารปืนใหญ่ ทหารช่าง และทหารปืนกล จำจะต้องขอพระราชทานที่และโรงทหารเพิ่มขึ้นอีกแห่งหนึ่ง เพราะที่อยู่ในศาลายุทธนาธิการไม่พอ และจะต้องจัดทำคลังไว้สิ่งของอีกด้วย เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่ามีอยู่ ๒ แห่ง คือ สนามหลังหลักเมืองนั้นถ้าทำขึ้นได้จะพอ ทั้งอยู่ใกล้พระบรมมหาราชวังและศาลายุทธนาธิการเหมาะดีแห่งหนึ่ง ที่สวนเจ้าเชตอีกแห่งหนึ่ง

กองพลที่ ๒ เมื่อเวลาจัดบริบูรณ์แล้วคงมีกรมทหารราบที่ ๑ อยู่ที่โรงทหารที่สวนดุสิตเดี๋ยวนี้ กรมบัญชาการกองพล กรมทหารปืนใหญ่ ทหารม้า ทหารช่างและทหารปืนกลนั้นยังไม่มีที่และโรงอยู่ เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าถ้าได้ที่แถวโรงเรียนนายร้อยใหม่หรือที่ใด ๆ ในแถวนั้น จำจะต้องขอพระราชทานพระราชทรัพย์หาที่ที่จะสร้างเป็นโรงทหารขึ้นต่อไป ซึ่งจะเป็นทางสะดวกในการควบคุมกองพลนี้ ส่วนกรมทหารที่ไปอยู่มณฑลนครชัยศรีนั้นตั้งที่พระปฐมในแถวห้วยจระเข้ ซึ่งได้กำลังจัดการเรื่องนี้อยู่แล้ว

กองพลที่ ๓ เมื่อเวลาครบตามจำนวนแล้ว มีทหารราบที่ ๓ ซึ่งเดี๋ยวนี้อยู่ที่ศาลายุทธนาธิการ กรมทหารปืนใหญ่ ทหารม้า ทหารช่าง และทหารปืนกลตลอดทั้งกรมบัญชาการกองพลล้วนยังไม่มีที่หรือโรง เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าถ้าทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานที่ที่ปลายถนนตกใกล้ตึกดิน จัดสร้างขึ้นเป็นโรงทหารจะพอทั้งกองพล และรวบรวมกันอยู่เป็นระเบียบงามดี สะดวกทั้งการจะรักษาตึกดินและโรงกระสุนเมื่อสร้างขึ้นแถวนั้นอีกด้วย ส่วนกรมทหารที่ไปอยู่มณฑลกรุงเก่านั้นกำลังจัดหาที่อยู่ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยได้ทรงแนะนำว่าที่วังหลัง ข้าพระพุทธเจ้ายังไม่ได้ออกไปดู จะต้องไปตรวจดู

การที่จะทำให้สำเร็จตลอดนั้นจะเปลืองเงินมากจริงอยู่ แต่ถ้าจะมีทหารมากก็เป็นการจำเป็นอยู่เอง เงินที่จะต้องใช้การนี้คงจะเกี่ยวเนื่องไปหลายปีกว่าจะสำเร็จ ในรัตนโกสินทรศก ๑๒๘ นั้นเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่ามีจำเป็นอยู่ ๒ แห่ง คือ โรงทหารที่พระปฐมและกรุงเก่า

และถ้าแม้ว่าเริ่มได้ในปีนี้ก็ยังเป็นการสะดวก เพราะปีหน้าถ้าลงมือรับคนแล้วโรงจะสร้างขึ้นไม่ทัน กับโรงทหารปืนใหญ่ ทหารช่าง ทหารปืนกลสำหรับกองพลที่ ๑ ซึ่งเห็นว่าควรจะสร้างขึ้นที่หลังหลักเมืองหรือที่สวนเจ้าเชตนั้น ถ้าได้ในปีหน้าด้วยจะสะดวกแก่วิธีปกครองนั้นเป็นอันมาก

อนึ่ง ในการที่จัดกองพลทั้งปวงนี้ ข้าพระพุทธเจ้ายังไม่ได้กล่าวถึงกรมพระตำรวจนั้นเลย ซึ่งน่าจะจัดให้มีแพนก ๆ หนึ่งที่ฝึกหัดเป็นทหารจริง รวมอยู่ในกองพลที่ ๑ รักษาพระองค์นั้น คู่กันกับทหารมหาดเล็กรับคนโดยวิธีเดียวกัน ส่วนที่ได้กะราบที่ ๒ ไว้ในกองพลนี้ เมื่อจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เปลี่ยนเป็นตำรวจก็จะไม่ขัดข้องอันใด ส่วนราบที่ ๒ เล่า แม้จัดมณฑลกรุงเก่ามณฑลนครชัยศรีขึ้นเป็นทหารแล้ว คนมณฑลปราจิณบุรีซึ่งเป็นพื้นของราบที่ ๒ นั้นก็ยังเหลืออยู่ ควรย้ายราบที่ ๒ ไปตั้งอยู่มณฑลปราจิณบุรีทีเดียว เป็นหนทางอันเดียวกันกับที่จัดทหารในมณฑลราชบุรีมาเมื่อก่อนใช้ข้อบังคับลักษณะเกณฑ์ทหารนั้น

การที่กราบบังคมทูลพระกรุณามาเป็นรายงานและมีความเห็นเพิ่มเข้ามาฉะนี้ เมื่อผิดพลั้งไปโดยประการใดบ้าง พระราชอาญาเป็นล้นเกล้า ฯ เพราะในขณะที่กำลังคิดขยายข้อบังคับลักษณะเกณฑ์ทหารให้ใช้อีกหลายมณฑลออกไป คือมณฑลนครชัยศรีและมณฑลกรุงเก่าเนื่องในการที่จะจัดในมณฑลกรุงเทพ ฯ เป็นต้น และเป็นความเห็นของข้าพระพุทธเจ้าอันแน่นอนว่า ในเรื่องการทหารในมณฑลกรุงเทพ ฯ นี้ถ้าไม่เริ่มจัดการเสียโดยพลัน จะเป็นที่เสื่อมทรามลงไปทุกที ในที่สุด

ได้รับพระราชทานทูลเกล้า ฯ ถวายตารางอัตรากองทหารที่มีอยู่ในมณฑลกรุงเทพ ฯ ฉะเพาะแต่จำนวนพลรบในทุกวันนี้ เทียบกับที่จะจัดขึ้นใน ร.ศ. ๑๒๕ และเมื่อจัดโดยบริบูรณ์นั้น เพื่อได้ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ขอเดชะ

(ลงพระนาม) ข้าพระพุทธเจ้า **จิรประวัติวรเดช**

ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ

มณฑลกรุงเทพ ฯ **พลรบ** อัตราธรรมดา

อัตราจำนวนกรมและกองทหาร เมื่อจัดแล้วบริบูรณ์เป็นสามกองพล	จำนวนคน นายพล นายพัน	นายร้อย	นายสิบ	พลทหาร
กรมบัญชาการมณฑล	๓	๔	๒๐	๒๔
กองนักเรียนนายสิบ	๒	๑๖	๓๒	๔๕๐
กองพยาบาล	–	๑	๒	๒๔
กองพาหนะ	๑	๑๗	๗๖	๔๕๐
กองพลที่ ๑ (รักษาพระองค์)				
กรมบัญชาการ	๓	๒	๘	๑๒
กรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์	๒	๒๑	๗๖	๔๕๐
กรมทหารราบที่ ๒ (หรือตำรวจ)	๒	๒๑	๗๖	๔๕๐
กรมทหารม้าที่ ๑	๑	๑๒	๓๖	๒๕๐
กรมทหารปืนใหญ่ที่ ๑	๑	๑๒	๓๖	๒๕๐
กรมทหารช่างที่ ๑	๑	๑๒	๓๖	๒๕๐
กองพลที่ ๒ กรมบัญชาการ	๓	๒	๘	๑๒
กรมทหารราบที่ ๑	๒	๒๑	๗๖	๔๕๐
กรมทหารราบนครชัยศรี	๒	๒๑	๗๖	๔๕๐
กรมทหารม้าที่	๑	๑๒	๓๖	๒๕๐
กรมทหารปืนใหญ่ที่	๑	๑๒	๓๖	๒๕๐
กรมทหารช่างที่	๑	๑๒	๓๖	๒๕๐
กองพลที่ ๓ กรมบัญชาการ	๓	๒	๘	๑๒
กรมทหารราบที่ ๓	๒	๒๑	๗๖	๔๕๐
กรมทหารราบกรุงเก่า	๒	๒๑	๗๖	๔๕๐
กรมทหารม้าที่	๑	๑๒	๓๖	๒๕๐
กรมทหารปืนใหญ่ที่	๑	๑๒	๓๖	๒๕๐
กรมทหารช่างที่	๑	๑๒	๓๖	๒๕๐
รวมทั้งสิ้น	๓๖	๒๗๘	๙๓๔	๕๙๓๔

อัตราจำนวนกรมและกองทหาร ที่จัดขยายขึ้นใน ร.ศ. ๑๒๕	จำนวนคน นายพล นายพัน	นายร้อย	นายสิบ	พลทหาร
กรมบัญชาการมณฑล	๓	๔	๒๐	๒๔
กองนักเรียนนายสิบ	–	๔	๑๖	๑๒๐
กองพยาบาล	—	—	—	๑๒
กองพาหนะ	๑	๙	๓๖	๒๕๐
กองพลที่ ๑ (รักษาพระองค์)				
กรมบัญชาการ	๒	๑	๒	๖
กรมทหารมหาดเล็ก	๒	๑๖	๗๖	๔๕๐
กรมหหารราบที่ ๒	๑	๑๖	๗๖	๔๕๐
กรมทหารม้าที่ ๑	๑	๙	๓๖	๒๕๐
กองพลที่ ๒ (มณฑลแทน) (ก)				
กรมทหารราบที่ ๑	๑	๑๖	๗๖	๔๕๐
กรมทหารนครชัยศรี	๑	๑๖	๗๖	๔๕๐
กรมทหารปืนใหญ่ที่ ๑ (ข)	๑	๙	๓๖	๒๕๐
กองพลที่ ๓ (มณฑลแทน) (ก)				
กรมทหารราบที่ ๓	๑	๑๖	๗๖	๔๕๐
กรมทหารราบกรุงเก่า	๑	๑๖	๗๖	๔๕๐
กรมทหารช่างที่ ๑ (ข)	๑	๙	๓๖	๒๕๐
	๑๖	๑๔๑	๖๓๘	๓๘๖๒

อัตราจำนวนกรมและกองทหาร ที่มีอยู่ใน ร.ศ. ๑๒๔	จำนวนคน นายพล นายพัน	นายร้อย	นายสิบ	พลทหาร
กรมบัญชาการมณฑล	๒	๒	๔	๔
กองนักเรียนนายสิบ	–	๒	๘	๑๐๐
กองพยาบาล	–	–	–	๖
กรมทหารมหาดเล็ก	๒	๑๔	๗๖	๔๐๐
กรมทหารราบที่ ๒	๑	๑๓	๗๖	๔๐๐
กรมทหารม้าที่ ๑	๑	๕	๓๖	๒๐๐
กรมทหารปืนใหญ่ที่ ๑	๑	๗	๓๖	๒๐๐
กรมทหารช่างที่ ๑	๑	๕	๓๖	๒๐๐
กรมทหารราบที่ ๑	๑	๑๓	๗๖	๔๐๐
กรมทหารราบที่ ๓	๑	๑๓	๗๖	๔๐๐
	๑๐	๗๔	๔๒๔	๒๓๑๐

หมายเหตุ

(ก) ให้มีตัวคนตั้งขึ้นได้

(ข) ชั่วคราวจนกว่าจะมีกรมปืนใหญ่และทั้งเพิ่มขึ้น เพราะควรรวมอยู่ในกองพลที่ ๑ (รักษาพระองค์)

ที่ ๒๓/๑๐๘๖

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๒๑ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๔

ถึง กรมหมื่นนครชัยศรีสุรเดช

ด้วยได้ตรวจดูความคิดซึ่งจะจัดการทหาร ตามรายงานวันที่ ๕ สิงหาคมนั้น โดยละเอียดแล้ว

๑. จำนวนทหารที่กะเป็น ๓ กองพลนั้น เห็นเป็นพอสมควรที่จะอยู่ประจำกรุงเทพ ฯ แล้ว

๒. วิธีซึ่งจะเอาคนเป็นทหาร พระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารออกแล้ว ประกาศเกณฑ์ทหารมณฑลกรุงเก่าและนครชัยศรีก็เป็นอันสำเร็จแล้ว ข้อซึ่งจะย้ายตำรวจไปเป็นราบที่ ๒ เห็นไม่จำเป็น ข้อซึ่งไม่เห็นชอบในการชำระเลขเป็นทหาร แม้ว่าเป็นการชั่วครั้งชั่วคราวก็จริง แต่เป็นตีปลาหน้าไซ พอสั่งให้ยกตำรวจไปเป็นทหาร ตำรวจก็แตกกระเพิ่น กรมเก่าก็คุมไม่ติด การชำระหมู่ขึ้นใหม่ก็วิ่งตามกันไม่ใคร่จะได้ตัว เป็นที่ซอกซ้ำ ทำให้คนกระจัดกระจายเสียเปล่า ๆ ถ้าราบที่ ๒ จะใช้ชื่อว่าตำรวจ ตั้งขึ้นใหม่ทั้งกองทีเดียวดีกว่า พวกเก่าก็หมดไป พวกใหม่ก็หนุนขึ้น เห็นจะไม่เสียราชการทั้ง ๒ ฝ่าย

๓. ส่วนที่โรงทหารซึ่งกะไว้สำหรับกองพลที่ ๑ สนามหลักเมืองและสวนเจ้าเชตนั้น สนามหลักเมืองเป็นที่กินกันอยู่กับสนามหลวง ถ้าจะสร้างได้ ควรสร้างเพียงเสมอแนวหน้าศาลสถิตยุติธรรม ซึ่งกะจะสร้างตามแนวใหม่ ถ้าล้ำออกมา คงจะทำให้สนามเสียงาม เพราะฉะนั้นน่าที่จะไม่ได้ที่เท่าใดนัก เพราะสนามนั้นเป็นที่เสี้ยว ส่วนสวนเจ้าเชต

เดิมกะจะสร้างวังมกุฎราชกุมาร แต่ดูเหมือนจะไม่ได้ทำ เพราะได้แลกเปลี่ยนที่ในบริเวณวังสราญรมย์ออกไป ก็น่าที่จะแก้ไขให้เป็นการพอเพียงได้ ทั้งจะมีวังซึ่งจะสร้างริมสะพานมัฆวานอีกแห่ง ถ้าเป็น ๓ แห่งก็เห็นจะเกินต้องการ แต่ที่นั้นจะต้องระวังอย่างหนึ่ง ซึ่งส่วนกว้างอยู่ เพราะมีตึกทหารปืนใหญ่สะกัดสนามอยู่ ตึกหลังนี้ลงอยู่ในสมุด ๓๒ เล่มในที่ประชุมเสนาบดีว่าควรจะรอ ถ้าหากว่ารื้อแล้วแนวส่วนสราญรมย์จะเป็นหลักกินไปฟากข้างตะวันตก หรือบางทีจะต้องแก้ถนนสนามชัย ที่คงจะแคบเข้าไปอีกมาก แต่เห็นควรจะหมายแดงไปจนตลอดสะพานคลองตลาด เป็นที่ไม่สู้กว้างแต่ยาว เห็นจะพอเพราะโรงทหารม้าก็อยู่ในนั้นแล้ว

๔. โรงบัญชาการราบที่ ๒ ถ้าจะเอาตั้งแต่โรงเรียนนายร้อยมาจนจดทางที่จะตัดเป็นถนนวิสุทธิกษัตริย์ก็คงจะซื้อได้ แต่ต้องรบซื้อเสียก่อนตัดถนน อีกนัยหนึ่งฟากข้างวัดโสมนัส ซึ่งจะทำอะไรยากเป็นที่สุด เหตุด้วยเป็นที่ของวัด ได้แต่แลกหรือเช่า ถ้าที่นั้นแล้ว เป็นช่วยสงเคราะห์ถนนราชดำเนินไม่ให้ร้างอยู่แห่งหนึ่ง เพราะเหตุว่าถ้าผู้อื่นจะไปเช่าที่วัด สร้างตึกรามขึ้น ก็ไม่มีผู้ใดคงแก่วัดและเจ้าของทรัพย์วัดจะทำเองก็ไม่มีทุน ผู้ที่จะไปอยู่ก็คงจะมีความรังเกียจ เพราะตรงหน้าโรงเรียนนายร้อยและตรงหน้าโรงทหารข้าม ถ้าเป็นที่โรงทหารซึ่งเป็นส่วนราชการอันอาจจะมีเงินให้เลี้ยงวัดพอสมควรแก่ค่าที่ น่าจะสำเร็จได้ดีกว่าแม้แต่พระคลังข้างที่จะทำ ที่ริมถนนวิสุทธิกษัตริย์ซึ่งเป็นทางจะลงไปแม่น้ำ ย่อมจะเป็นท่าค้าท่าขายติดเนื่องมาแต่ถนนจักร-พรรดิพงศ์ ดีกว่าที่จะเอาโรงทหารซึ่งจะมีแต่กำแพงไปกั้นไว้ริมถนนตลอดให้ถนนเป็นที่เปลี่ยว เลยไม่เป็นท่าค้าท่าขายเสียตลอดทั้งถนนได้

๕. โรงสำหรับกองพลที่ ๓ ไม่มีข้อขัดข้องอันใดเลย นอกจากที่ถ้ายังซื้อช้าไป ราคาที่จะขึ้น

๖. เรื่องดับเพลิงนั้น ควรจะอยู่ในกระทรวงเมือง[๑] ได้พูดกับกรมนเรศร์[๒]อยู่บ้างแล้ว แต่เยาะแยงเชิงจะไม่สำเร็จตามเคย และถ้าจะสำเร็จก็คงต้องเป็นฝรั่งคิดการบังคับการอีกกองหนึ่ง ซึ่งออกจะอืด ๆ ใจอยู่ ทั้งถ้าจะเรียกคนจ้างอย่างโปลิศ เห็นยังจะไม่ได้ตั้งอีกช้านาน ด้วยเงินเดือนค่าตัวนายก็จะพอคุ้มกันกับที่ทหารจะตั้งขึ้นได้กองหนึ่ง ทหารยังจะต้องเป็นหน้าที่ดับเพลิงไปเช่นนี้ไม่ต่ำกว่า ๕ ปี

(พระบรมนามาภิไธย) **สยามินทร์**

---

(๑) คือกระทรวงนครบาล.

(๒) พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงนเรศร์วรฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงนครบาล ในรัชกาลที่ ๖ ทรงสถาปนาเป็นกรมพระ.

ที่ ๔๒/๑๕๓๒๙

ศาลายุทธนาธิการ

วันที่ ๒๒ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าฯ

ด้วยตามที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ขยายพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร โดยได้ประกาศใช้ในมณฑลต่างๆ เป็นลำดับมาแล้วนั้น ส่วนในมณฑลกรุงเทพฯ ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานหารือกับพระเจ้าน้องยาเธอฯ เสนาบดีกระทรวงนครบาล ทรงเห็นแน่ว่า เป็นสมัยอันสมควรต้องจัดในมณฑลกรุงเทพฯ ด้วยโดยเร็วให้ทันกับมณฑลอื่นที่ได้จัดติดต่อกันโดยรอบแล้ว จะได้เป็นการสะดวกในทางการและเห็นด้วยเกล้าฯ พร้อมกันว่า สมควรจะประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารในมณฑลกรุงเทพฯ ตั้งแต่ ร.ศ. ๑๒๗ เป็นต้นไป แต่ส่วนการในคราวที่จะเกณฑ์คนนั้น ในชั้นแรกจะเกณฑ์แต่ฉะเพาะหัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ ๖ หัวเมืองนั้นก่อน เมื่อการได้ดำเนินลงรูปแล้วจึงจะเกณฑ์ในกรุงเทพฯ ภายหลังตามที่กระทรวงนครบาลจะเห็นสมควรเมื่อใด และควรประกาศใช้พระราชบัญญัติเสียทีเดียวตั้งแต่บัดนี้ โดยเหตุ ๓ ประการ คือ

๑. จะได้ให้พลเมืองรู้ตัวและเข้าใจดีเสียแต่เนิ่น ไม่เข้าใจผิดตื่นเต้นในคราวที่ถึงกำหนดจัดการ หรือปล่อยโอกาสให้ผู้ทุจจริตล่อลวงราษฎรในการหลบลี้ทหารนั้นได้ ทั้งจะได้ปรากฏความแน่นอนของวิธีเกณฑ์ทหารอย่างใหม่นี้ด้วย ซึ่งแม้แต่เดี๋ยวนี้ก็เป็นทางให้นานาประเทศเห็นว่าเป็นความเจริญขึ้นเพราะวิธีที่ได้จัดเปลี่ยนแปลงนี้อยู่แล้ว

๒. เป็นทางป้องกันคนมณฑลติดต่อกันที่ใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารแล้วไม่ให้หลบหนีมาในมณฑลกรุงเทพฯ โดยความเข้าใจผิดเพราะบังเกิดข้อสงสัยไม่แน่นอน ซึ่งกระทำให้ราษฎรต้องเสียผลไปโดยไม่บังควร

๓. เมื่อได้ออกประกาศใช้พระราชบัญญัติแล้ว สำมะโนครัวพลเมืองจะได้กวดขันและสะดวกขึ้น และจะได้ตั้งข้าหลวงทหารบกประจำเมืองนั้น ๆ ตรวจจัดการบัญชีให้ลงระเบียบไว้ มีเวลาเนิ่น ๆ ที่จะวางระเบียบการให้สะดวก เพราะมณฑลกรุงเทพฯ ผิดกับมณฑลอื่น ๆ อยู่หลายอย่าง

ได้รับพระราชทานร่างประกาศใช้พระราชบัญญัติ และประกาศกำหนดอัตราผู้ที่ได้เสียภาษีอากรต้องในจำพวกยกเว้น มาทูลเกล้าฯ ถวายด้วยแล้ว ถ้าทรงพระราชดำริเห็นสมควรแล้วขอรับพระราชทานออกประกาศตั้งแต่บัดนี้ไป

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ขอเดชะ

(ลงพระนาม) ข้าพระพุทธเจ้า **จิรประวัติวรเดช**

ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ

(ร่าง)

ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร
รัตนโกสินทรศก ๑๒๔
ในมณฑลกรุงเทพฯ

มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ ให้ประกาศทราบทั่วกันว่า ตามความในพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารรัตนโกสินทรศก ๑๒๔ มาตรา ๒ มีว่า พระราชบัญญัตินี้จะโปรดเกล้าฯ ให้ใช้ในหัวเมืองมณฑลใดเมื่อใด จะได้โปรดเกล้าฯ ประกาศในหนังสือราชกิจจานุเบกษาเป็นสำคัญ

บัดนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารรัตนโกสินทรศก ๑๒๔ ในมณฑลกรุงเทพฯ ตั้งแต่วันที่ ๑ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๗ เป็นต้นไป

ประกาศมา ณ วันที่ ๑๗ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๖ เป็นวันที่ ๑๔๑๒๗ ในรัชกาลปัจจุบันนี้

(ร่าง)

ประกาศกำหนดอัตราเงินผู้ที่ได้เสียภาษีอากร ต้องในจำพวกยกเว้นชั่วคราว ตามพระราชบัญญัติ ลักษณะเกณฑ์ทหาร รัตนโกสินทรศก ๑๒๔ ในมณฑลกรุงเทพ ฯ

มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้า ฯ ให้ประกาศทราบทั่วกันว่า ตามความในพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารรัตนโกสินทร ศก ๑๒๔ มาตรา ๑๓ ข้อ ๘ มีว่า คนประกอบการทำไร่นาค้าขายมากได้เสียภาษีอากรตามจำนวนเงินซึ่งจะกำหนดอัตรา โดยได้ประกาศในหนังสือราชกิจจานุเบกษาให้ทราบว่า ในเมืองมณฑลใดเป็นอัตราเท่าใด ยกเว้นตลอดเวลาที่ได้เสียภาษีอากรอยู่ไม่ต่ำกว่าอัตราที่ได้ประกาศ กับข้อ ๙ มีว่า การค้าขายซึ่งลงทุนทำด้วยกันหลายคนให้นับว่าเป็นบริษัท ถ้าบริษัทนั้นได้เสียภาษีอากรตามจำนวนเงินซึ่งจะได้กำหนดอัตรา โดยได้ประกาศในหนังสือราชกิจจานุเบกษา ว่าในเมืองมณฑลใดเป็นอัตราเท่าใดนั้นแล้ว ให้ยกเว้นผู้อำนวยการและผู้จัดการของบริษัทนั้น ตลอดเวลาที่เป็นผู้อำนวยการและผู้จัดการของบริษัทที่ได้เสียภาษีอากรอยู่ไม่ต่ำกว่าอัตราที่ได้ประกาศนั้น

บัดนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กำหนดอัตราเงินตามความในมาตรา ๑๓ ข้อ ๘ ข้อ ๙ นั้น ดังนี้

ในกรุงเทพ ฯ เป็นอัตราเงินไม่ต่ำกว่าปีละ ๑๐๐ บาท ในหัวเมืองมณฑลกรุงเทพ ฯ คือ เมืองนนทบุรี เมืองสมุทรปราการ เมืองนคร

เขื่อนขันธ์ เมืองปทุมธานี เมืองธัญญบุรี เมืองมีนบุรี เป็นอัตราเงินไม่ต่ำกว่าปีละ ๘๐ บาท

ประกาศมา ณ วันที่ ๑๗ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก[๕๐] ๑๒๖ เป็นวันที่ ๑๔๑๒๗ ในรัชกาลปัจจุบันนี้

ที่ ๔๗/๑๘๘๙ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๒๓ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ถึง กรมหมื่นนครชัยศรีสุรเดช

ด้วยได้รับหนังสือที่ ๔๖/๑๕๓๒๙ ว่าเวลานี้เปนการสมควรที่จะออกประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารในมณฑลกรุงเทพ ฯ ส่งร่างประกาศใช้พระราชบัญญัติและประกาศกำหนดอัตราผู้ที่ได้เสียภาษีอากรต้องในจำพวกยกเว้นมาด้วยนั้น ได้ตรวจดูเห็นชอบแล้ว อนุญาตให้ออกประกาศและจัดการไปตามที่ว่า

(พระบรมนามาภิไธย) **สยามินทร์**

ที่ ๓๐/๑๗๐๕๕

ศาลายุทธนาธิการ

วันที่ ๒๑ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๖

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ตามที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารมณฑลกรุงเทพ ฯ ตั้งแต่ ร.ศ. ๑๒๗ แล้ว ในการที่จะตั้งต้นเกณฑ์คนหัวเมืองมณฑลกรุงเทพ ฯ เข้ารับราชการตามพระราชบัญญัตินั้น ข้าพระพุทธเจ้าจะได้รับพระราชทานจัดกองข้าหลวงทหารบกออกประจำหัวเมืองทั้ง ๖ ตั้งแต่กุมภาพันธศกนี้เป็นต้นไป ที่จะได้ช่วยจัดการสำรวจสำมะโนครัวทำบัญชีประเภทต่าง ๆ ไว้ให้ลงระเบียบ ส่วนในกรุงเทพ ฯ ซึ่งการสำมะโนครัวยังไม่พอกับที่จะจัดการได้นั้น ได้รับพระราชทานหารือกันอยู่กับพระยาสุขุมนัยวินิต[๑] ที่จะดำเนินการต่อไปให้ตลอด

และการที่จะเป็นไปตามพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารในมณฑลกรุงเทพ ฯ นี้ คนมณฑลกรุงเทพ ฯ เป็นหมู่เลขอย่างเก่าในแพนกต่าง ๆ ที่ยังใช้ราชการอยู่นั้นมีมาก แต่ทางในพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารเป็นอันต้องเลิกหมู่เลขอย่างเก่า ซึ่งเจ้าหมู่ไม่มีอำนาจอย่างเดิม ๆ นั้นต่อไป ข้อถาบากนี้ที่ประชุมสำเร็จราชการรักษาพระนคร ได้ตกลงว่าคนที่จะใช้ในแพนกราชการต่าง ๆ ซึ่งเป็นส่วนใช้กำลังแรงทำการรักษาการนั้น ให้เป็นหน้าที่กรมยุทธนาธิการเกณฑ์

(๑) พระยาสุขุมนัยวินิต (ปั้น สุขุม) ย้ายจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ มาเป็นเสนาบดีกระทรวงนครบาล สับเปลี่ยนกันกับพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงนเรศร์วรฤทธิ์ ต่อมาได้เป็นเจ้าพระยายมราช.

คนส่งรับราชการตามพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารทุกแพนกตามจำนวนที่จะได้กำหนดตกลงต่อไป คนจำพวกนี้มีเงินเดือนเบี้ยเลี้ยงตามอัตราทหาร ส่วนคนที่ต้องใช้วิชาการในแพนกใดซึ่งจะใช้คนจำพวกเกณฑ์ไม่ได้โดยไม่มีวิชา กระทรวงและกรมแห่งแพนกนั้นจะต้องจัดเป็นส่วนการในวิธีทางเช่นจัดจ้าง

ตามความตกลงดังนี้ ในการที่จะเกณฑ์คนเข้ารับราชการนอกจากทหารบก ทหารเรือนั้น ได้ทราบเกล้า ฯ ที่เป็นการตกลงแล้วจะได้เกณฑ์คนส่งรับราชการพลชาววังแพนก ๑ ซึ่งกระทรวงวังยังกำลังคิดอัตราจำนวนคนที่ต้องการนั้นอยู่ กับได้ทราบเกล้า ฯ ยังไม่เป็นการแน่ตามที่พระยาสุขุมนัยวินิต ดำริที่จะรับคนเกณฑ์ตามพระราชบัญญัตินี้เป็นพลตระเวน เพื่อเป็นการสะดวกในจำนวนคนและความบังคับบัญชาดีกว่าจ้าง ทั้งจะลดเงินค่าจ้างลงได้มาก เช่นเดียวกันกับที่เกณฑ์คนตามพระราชบัญญัติส่งรับราชการตำรวจภูธร เมื่อแพนกใดจะต้องรับคนเกณฑ์เข้ารับราชการเป็นการตกลงแล้วเท่าใด จะได้รับพระราชทานจัดการตามระเบียบพระราชบัญญัติ ที่จะไม่เป็นทางเสียผลราชการแผ่นดินและให้ได้ราชการอื่นที่ยังต้องใช้ราชการอยู่ ตามความที่ตกลงในที่ประชุมแล้วนี้ต่อไป

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ขอเดชะ

(ลงพระนาม) ข้าพระพุทธเจ้า **จิรประวัติวรเดช**

ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ

ที่ ๑๒/๕๐๔ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๕ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก ๑๒๖

ถึง กรมหมื่นนครชัยศรีสุรเดช

ด้วยได้รับหนังสือที่ ๓๐/๑๗๐๕๕ ลงวันที่ ๒๑ มกราคม ว่าการที่ตั้งต้นเกณฑ์คนหัวเมืองมณฑลกรุงเทพ ฯ เข้ารับราชการทหารตามพระราชบัญญัติ จะได้จัดกองข้าหลวงทหารบกออกไปประจำตามหัวเมืองในมณฑลกรุงเทพ ฯ ทั้ง ๖ หัวเมือง ตั้งแต่เดือนกุมภาพันธ์เป็นต้นไป ส่วนในกรุงเทพ ฯ การสำมะโนครัวยังไม่พอกับที่จะทำการได้ จะได้หารือกับกระทรวงเมืองต่อไปนั้น เป็นการชอบแล้ว

(พระบรมนามาภิไธย) **สยามินทร์**

พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์ ท่าพระจันทร์ พระนคร
นายสนั่น บุณยศิริพันธุ์ เจ้าของ ผู้พิมพ์
ผู้โฆษณา ๒๔๘๓